

Ankara'da Katolik Ermenilere Ait Son şapel ve Cemaatin Fransız Kilisesi'ne İntikali

The Last Armenian Catholic Chapel in Ankara and Transmission of its Community to the French Church

Aved KELLECI*

Avedis Aydinian Konservasyon ve Restorasyon, İstanbul, Türkiye
Avedis Aydinian Conservation & Restoration, İstanbul, Turkey
aydinyan.aved@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-1726-0859

DOI: 10.5505/jas.2020.24085

Öz

19. yüzyılın sonlarında Ankara'da gayrimüslimlere ait toplam 14 ibadethane olduğu bilinmektedir. Bu yapılar arasında Ermeni Katolik cemaatine ait Surp Gışmes (Clement/Kleman), Surp Boğos-Bedros, Surp Pırgıç kiliseleriyle, episkoposluk merkezi olarak kullanılan Surp Asdvadzadzin (Meryem Ana) Katedrali ve Anarad Hışutyun rahibelerince idare edilen bir manastır bulunmaktadır. Ancak, Ankara'daki Ermeni Katolik kiliseleri sayılırken, mezarlık arsası içerisinde bulunan şapelden hiç söz edilmemiştir. Bu çalışma, Ankara Ermeni Katolik cemaatine ait olan mezarlık kompleksinin ve bünyesindeki pek bilinmeyen şapelin tarihine değinirken, aynı zamanda bu kiliseye ibadet için gelen cemaatin 1935 yılından sonra Azize Tereza Latin Katolik Kilisesine tabi oluşuna kısaca değinmeyi amaçlamıştır. 19. yüzyılın başlarında Garabed Ağa Tingiryan ve Hacı Ohannes Ağa'nın baniliğiyle Ermeni Katolik Mezarlığı içerisinde inşa edildiği düşünölen Ankara Ermeni Katolik şapeli, Ankara'da 1916 yangınından kurtularak Cumhuriyet döneminde kullanımı devam edebilmiş tek kilisedir. Söz konusu durum, sadece cenaze törenleri için inşa edilmiş olan bu küçük kiliseyi olduğundan çok daha önemli kılmaktadır.

Bu bağlamda günümüze ulaşamayan Ermeni Katolik Mezarlığı kompleksine ait dönem fotoğrafları, video kayıtları, hava fotoğrafları ve kadastro haritalarının tespit edilmesi, yapıların konularının ve mimari özelliklerinin incelenmesine olanak sağlamaktadır.

Anahtar sözcükler: Ermeni Katolik şapeli, Ermeni Katolik, Gışmes Torbacıyan, Azize Tereza kilisesi, Nerses Bağdıkyan, Ankara Ermeni mezarlığı, Ankara

Abstract

It is known that there were a total of fourteen places of worship belonging to Non-Muslims in the late 19th-century. Some of these structures were owned by the Armenian Catholic Community, namely Surp Gimes (Clement) Church, Surp Bogos-Bedros Church, Surp Pırgich Church and Surp Asdvadzadzin (Virgin Mary) Cathedral, the latter of which was used as a base for bishops and included a monastery managed by the Anarad Highutyun nuns. However, while the Armenian Catholic churches in Ankara were recorded, there was no mention of the chapel in the graveyard. This study aims to reveal briefly outline the history of the graveyard that belongs to the Ankara Armenian Catholic Community, and that of the barely known chapel which was positioned inside the field. After this church was closed in 1935, the community accepted the authority of the Latin Catholic Church of Sainte Therese and were obliged to offer their prayers to God in this church. In the early 19th-century, the Armenian Catholic Chapel in Ankara, which was thought to have been built alongside the Armenian Catholic Cemetery by Garabed Agha Tingirian and Hacı Ohannes Agha, was the only church in Ankara that survived the 1916 fire and remained in use into the Republican period. This increases the status of this small church beyond being merely just a place were funerals were held in the late 19th-century.

The photographs of the period, along with video records, aerial photographs, and cadastral maps of the Armenian Catholic cemetery complex, which now no longer exist, helps us examine the location and the architectural significance of the buildings.

Keywords: Armenian-Catholic chapel, Armenian-Catholic, Gimes Torbadjian, Sainte-Therese church, Nerses Baghdiugian, Ankara Armenian cemetery, Ankara

* Yazar, Avedis Aydinian olarak da bilinmektedir. The writer is also known as Avedis Aydinian.

Giriş

15. yüzyılın başlarında Kilikya'nın Memlük Sultanlığı'nın hâkimiyetine geçmesinden sonra bölgeden kaçanların kitlesel göçleriyle birlikte, Roma döneminden itibaren Ankara'ya yerleşmiş olan Ermenilerin sayısı büyük bir artış göstermiştir (Kevorkian ve Paboudjian, 2012, s. 212). Ancak kente en büyük Ermeni göçü, 1590-1610 yılları arasında cereyan eden Celali İsyanları neticesinde yaşanmıştır. Bununla birlikte sosyoekonomik ve idari koşullar karşısında "Büyük Kaçgun" olarak da anılan, Anadolu halkının daha güvenli bölgelere kaçmasıyla, doğudaki vilayetlerden gelen Ermeniler de Ankara'ya sığınmıştır (Dilaçar, 1948, s. 52). Bu kitlesel göçü, 1828 yılında aslen Ankaralı olup İstanbul'da yaşayan Katolik Ermenilerin,¹ Ermeni Patrikhanesi'nin baskılarıyla Ankara'ya sürülmeleri takip etmiştir (Beydilli, 1995, ss. 8-13).

Ermeni Katolik tarihi açısından farklı bir yere sahip olan Ankara'da, 17. yüzyıldan itibaren aktif bir Katolikleşme hareketi olduğu bilinmektedir. Bu dönemde Ankara'daki yedi Ermeni kilisesinden altısı Katolik mezhebine geçmiş hatta kentteki en büyük Ermeni kilisesi olan *Surp Krikor Lusavoriç* (Aydınlatıcı Gregory) Kilisesi, Katolikliğin Ermeniler arasında kabul görmesinde büyük emeği olan Latin Rahip Clement Galano'nun ismiyle anılmaya başlanmıştır (Dadyan, 2016, s. 1). Latin Katolik rahiplerin Osmanlı coğrafyasında bulunan Hristiyan topluluklara uyguladıkları misyoner faaliyetler, Orta Çağ'dan itibaren Katolikliğe sempati besleyen Ermenilerde diğer Doğu kiliselerinde olduğundan daha fazla kabul görmüştür (Frazee, 2009, s. 159).

Ermeniler arasındaki bir diğer mezhepsel bölünme de 19. yüzyılda Mısır'a gönderilen İngiliz rahipler ve İstanbul'a gelerek Protestanlığı vaaz eden Amerikalı William Godell'in çabalarıyla gerçekleşmiştir (Güllü, 2018, s. 103; Nersessian, 1993, s. 114). Katolikliğe kıyasla Protestanlık Ermeniler arasında çok daha geç yayılmaya başlamış ve buna paralel olarak daha az bir nüfusu etki altına alabilmiştir. Amerikalı misyonerler, Amerikan Yabancı Misyon Komiserleri Kurulu (American Board of Commissioners for Foreign Missions) adlı kurum aracılığıyla Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki çeşitli vilayetlerde Katoliklerde olduğu gibi okul, hastane, yetimhane

gibi sosyal yardım kurumları kurarak Doğulu Hristiyan halklara Protestanlık inancını yaymaya çalışmışlardır (Külekçi, 2013, s. 111).

Ermenilerin ana kilisesi olan Ermeni Apostolik Kilisesi, cemaati içinde artan bu çözümleri sonlandırabilmek için Osmanlı Devleti'nin de desteğini alarak, Katolik ve Protestan inancını benimseyen soydaşlarına karşı sürgüne tabi tutma, aforoz, cenazelerini defnetmeme ve falakaya yatırma gibi sert tedbirler almıştır. Ancak alınan bu önlemlerle bölünmenin önüne geçememiştir (Karaçoç, 2006, ss. 44-46; Türkan, 2012b, ss. 30-37).

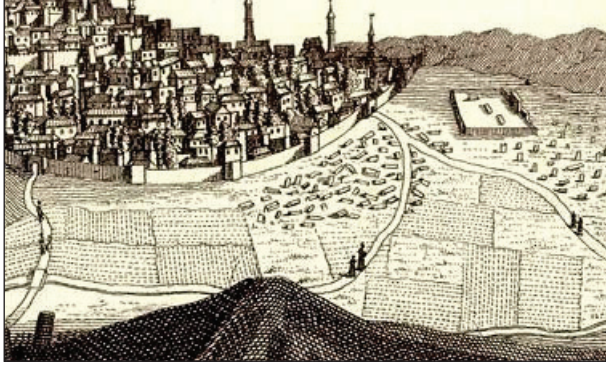
Zaman içinde artan nüfus ve Ankara'daki Apostolik mezhebine bağlı Ermenilerin 1670'li yıllardan itibaren yoğun bir biçimde Katolikliğe ve çok daha sonraları Protestanlığa geçmesi, bu cemaatlerin kendilerine mahsus mezarlık ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Devlet nezdinde ana kiliseye bağlı gözükmelerinden dolayı Apostolik Ermenilerden ayrı mezarlıkları bulunmayan Katolik ve Protestan Ermeniler, özerk bir millet statüsü elde ettikten sonra müşterek kullanılan kilise, mezarlık gibi dini ve sosyal kurumları aralarında paylaşmışlardır. Eski mezarlıkların yetmediği ya da paylaşımın cemaatler tarafından yapılamadığı durumlarda ise mezarlık olarak kullanılmak üzere yeni araziler satın almaya ve kiliseler inşa etmeye başlamışlardır (Türkan, 2012b, ss. 37-38). Böylelikle 19. yüzyıla gelindiğinde şehirde Ermenilere ait mezarlıkların sayısı beşe ulaşmıştır. Bu mezarlıkların en yenisi Kasım 1850'de cemaatlerinin hükümet tarafından tanınmasından sonra şehrin batısında yaklaşık 1 akrelik² boş bir araziye kurulan Ermeni Protestan Mezarlığıdır (Manougyan, 1911, s. 16). Apostolik Ermenilerin ise şehirde üç mezarlığı bulunmaktadır. Bunlardan ilki *Surp Haç* veya *Surp Giğmes* olarak anılan ve iç kalede bulunan kilisenin batısındaki haziredir. Bu hazirede çevresi demir bir kafesle çevrilmiş Aziz Klementos'a (Clement /Kleman) ve başka azizlere ait olduğuna inanılan mezarlar bulunmaktadır. Apostolik Cemaate ait diğer bir mezarlık alanı ise 1469'dan beri Ermeni Apostolik Episkoposluğu olarak kullanılan ve halk arasında *Garmir Vank* (Kızıl Manastır) olarak bilinen *Surp Asdvadzadzin* (Meryem Ana) Manastırı'nın doğu tarafında bulunmaktadır. Bu mezarlığa Ermenilerden başka 16. ve 17. yüzyıllarda ticaret için Ankara'ya gelen ve burada vefat

1 Hamilton Ankara'ya sürülen Ermenilerin 20.000 kişi, Rosen ise İstanbul'dan sürülenlerin 12.000 kişi olduğunu belirtmiştir. Ancak Beydilli'nin "Recognition of the Armenian Catholic community and the Church in the reign of Mahmud II" adlı çalışmasında aslen Ankaralı olup İstanbul'dan Ankara'ya sürülen 287 aile (734 kişi) olduğunu sürgün defterleri üzerinden kanıtlamıştır (Beydilli, 1995, s. 12).

2 Amerika ve İngiltere'de dönüm hesaplamalarında kullanılan alan ölçülerinden olan akre 4046 metrekareye denk gelmektedir.

eden Avrupalı tüccarların da gömüldüğü bilinmektedir (Gülekli, 1948, ss. 135-136; Էփրիկեան [Eprigyan], 1903, ss. 216-217). Üçüncü ve son mezarlıklarının yeri kesin olarak bilinmemekle birlikte Ermeni Katolik Mezar-

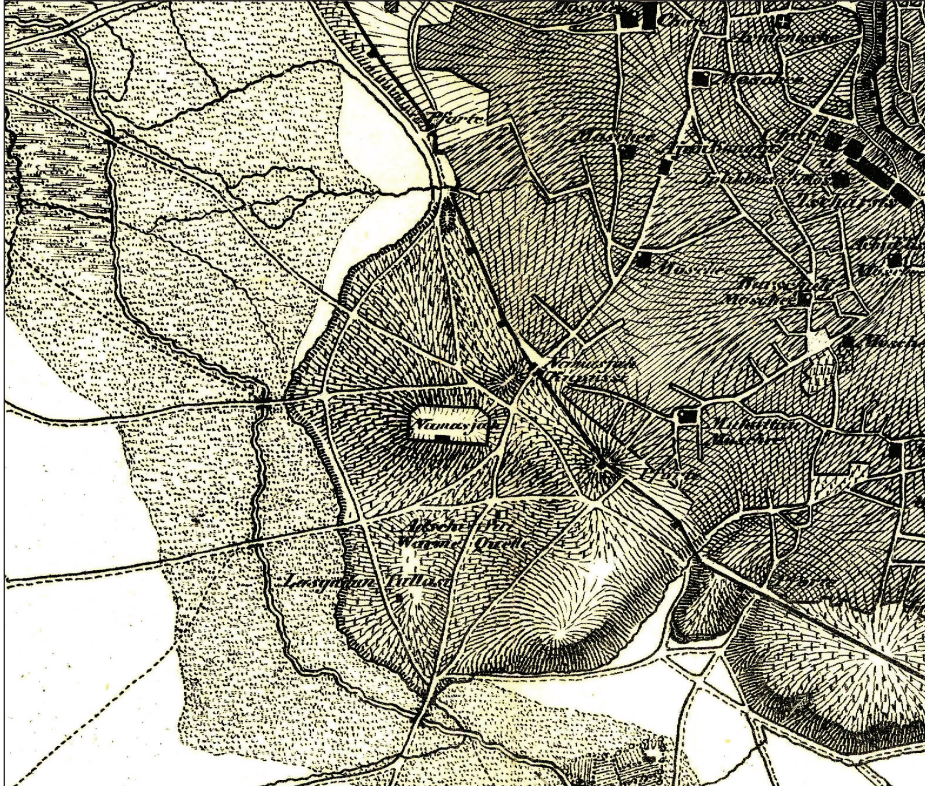

Şekil 1. Tournefort'un Ankara gravüründe Ermeni Katolik Mezarlığı'nın olduğu bölüm.

Kaynak: Tournefort, 1717.

lığı gibi şehrin üçüncü surunun dışında bulunmaktadır. Kontrolsüz şehirleşme ve bakımsızlık neticesinde bu mezarlıkların tamamı, ne yazık ki, Ankara'nın diğer Müslüman ve gayrimüslim mezarlıkları gibi, günümüze kadar ulaşamamıştır.

Bahsi geçen kabristanlar arasında en fazla bilginin bulunduğu mezarlık Ermeni Katolik Cemaati'ne ait olan ve üçüncü surun³ (Osmanlı suru) hemen dışında, Namazgâh Kapısı'nın kuzey batısında yer alan mezarlıktır. 18. yüzyıla tarihlenen Rijksmuseum koleksiyonundaki "Ankara Manzarası" ve 1717'de Ankara'ya gelen Fransız botanikçi Joseph Pitton de Tournefort'un çizdiği Ankara gravüründe (Şekil 1) bu bölgeye denk düşen alanda bir mezarlık olduğu açık bir biçimde seçilmektedir. Bu mezarlığın varlığı Ankara'ya ait en eski harita olan 1839 tarihli Freiherr von Vincke haritası (Şekil 2) incelendiğinde de teyit edilmektedir. Prusya Kraliyet subaylarından Kurmay Binbaşı Freiherr von Vincke'nin şehirde bulunan kiliselerin yerlerini işaretlemiş olmasına karşılık,

Şekil 2. Freiherr von Vincke'nin 1839 yılına ait Ankara haritasında Ermeni Katolik Mezarlığı'nın olduğu bölüm.

Kaynak: Semavi Eyice, 1971, Lev. VLI.

3 Osmanlı suru 17. yüzyılın sonlarında, şehri Celali saldırılarına karşı korumak için inşa edilmiştir. Ancak daha sonraki yıllarda şehrin gelişmesine engel olmaya başlayınca kademeli olarak yıktırılmıştır. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde sura ait kalıntılar sayılı bölgelerde görülebilmektedir (Tamur, 2008, s. 393).

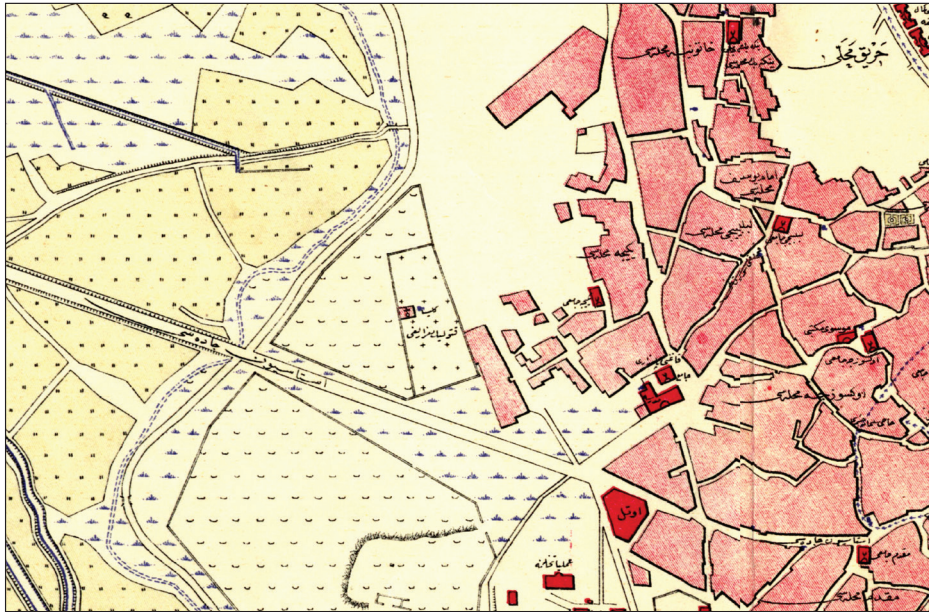
mezarlık alanının boş olarak görünmesi burada bu tarihlerde bir şapelin olmadığını düşündürmektedir. Fakat aynı haritada Ankara'da olduğu bilinen diğer birçok kilisenin eksik olması ve şapele ait fotoğraflarda giriş kapısının sol tarafındaki kitabede 1829 tarihinin bulunması yapının aynı yıl içerisinde veya daha önce inşa edildiğini düşündürmektedir. Böylelikle mezarlık şapelinin Ermeni Katolik Cemaati'nin Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınmadığı bir dönemde ve büyük olasılıkla resmiyette Ermeni Apostolik Cemaati'ne ait gözükken bir mezarlığın içinde inşa edildiği kanaatine varılabilir. 6 Ocak 1830 tarihinde Sultan II. Mahmud'un iradesiyle Katolik Ermenilerin ayrı bir millet olarak tanınmasından sonra bu mezarlığın Ermeni Katolik Cemaati'ne devredilmiş olması kuvvetle muhtemeldir (Türkan, 2012a, s. 18).

Ermeni Katolik Mezarlığı Kompleksinin Konumu ve Mimari Özellikleri

Ankara'da Katolik Ermenilere ait mezarlık ve içindeki şapelin günümüzde ortadan kalkmış olmasına rağmen, konumu ve mimari özelliklerine dair sınırlı da olsa bazı veriler mevcuttur. Kevork Hancı'nın Cemaatin yaşlılarıyla yaptığı görüşmeler sonucunda, her ne kadar eski Türk Ocağının, yani bugünkü Devlet Resim ve Heykel Müzesinin bulunduğu yerde küçük bir mezarlık kili-

sesinin ve hemen aşağısında ise mezarlığın bulunduğu söylene de bahsi geçen alan tam olarak doğru konumlandırılmamıştır (Hancı, 1995, s. 35).

1924 yılında Müdafayı Milliye Vekâleti Harita Dairesi tarafından hazırlanan Ankara Şehri Haritası (Şekil 3) incelendiğinde Ankara Kalesi'ne doğru uzanan, dikdörtgen bir alan olarak sınırlandırılmış mezarlık içindeki şapel ve çeşmesi belirgin bir biçimde görülmektedir. Bu haritada, kuzeybatısında İncesu mecrası, yakınında bugünkü Atatürk Bulvarı ile güneybatısında İstasyon binasından Samanpazarı'na doğru uzanan bugünkü Talat Paşa Bulvarı'nın olduğu, duvarlarla çevrili üçgen bir alan (bir imar adası) görülmektedir. Yirmi dönümden (yaklaşık 20270 m²) biraz daha büyük üçgen formundaki bu imar adası, günümüzde kuzeybatı, güney ve güneybatıdan geçen yolların kavşak noktasındaki Opera üst geçidinin Kültür Bakanlığı yönündeki ayağı ile örtüşmektedir. 1924 Ankara Şehri Haritası'nda bu alanın doğu ve kuzeydoğusu Katolik Mezarlığı olarak kaydedilmiş, dikdörtgenin kuzeybatı, güney ve güneybatısındaki büyük bir bölüm ise Müslüman Mezarlığı olarak belirlenmiştir. Bu bilgiler ışığında Katolik Mezarlığı, 1927 yılında Atatürk Bulvarı üzerinde, Maarif Vekâleti için inşa edilip uzun yıllar Hariciye Vekâleti olarak kullanılan, günümüzde Kültür ve Turizm Bakanlığının ek binası⁴ olan

Şekil 3. 1924 Ankara haritasında Ermeni Katolik Mezarlığı ve Şapelinin konumu.

Kaynak: Avedis Aydınyan koleksiyonu.

4 Kültür ve Turizm Bakanlığının ek binası güncel haritalarda Kültür ve Turizm Bakanlığı Müzesi olarak kaydedilmiştir. Bu yüzden düzenlemiş olduğum 2018 yılına ait hava fotoğrafında bu bina "Kültür ve Turizm Bakanlığı Müzesi" olarak gösterilmiştir.

tarihi yapının hemen doğusunda; Kosova ve Derman Sokakların kesiştiği noktada, Ankara Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi ve Vakıf Eserleri Müzesinin arazilerinin büyük bir kısmını kaplayan 6750 m² (52 m x 130 m)'lik bir alanda yer almaktaydı (Şekil 4).

Makalede, son Ermeni Katolik ibadethanesinin mimari yapısı, içinde yer aldığı mezarlık kompleksini oluşturan diğer birimlerle birlikte, 1924 tarihli Ankara Şehir Haritası'ndaki krokisi ve dönemin kentsel dokusu içindeki mezarlık alanının konumunu yansıtan kimi fotoğraflar üzerinden anlatılmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda günü-

müze ulaşamamış bu kültür mirasını belgeleyen fotoğraflar kısmen de olsa ibadethanesi, morg binası, çeşmesi, süs havuzu ve idari binası ile birlikte mezarlığı yapısal açıdan aktarabilme olanağı vermektedir (Şekil 7; Şekil 9; Şekil 10).

25 Aralık 1922'de çekilen fotoğrafta⁵ net bir şekilde görülen mezarlık, yüksekliği ortalama insan boyunda, köşelere doğru yükselerek birleşen (Şekil 5), üst kısmında çift sıra taş harpuşa ve moloz taş kullanılarak yapılan yığma duvarlarla çevrilmiştir. Mezarlığın güney kanadındaki duvarlar arsanın bu kısmına yapılacak inşaat nedeniyle 1928 yılında yıkılmış akabinde kalan arsaya uygun bir

Şekil 4. 2018 Ankara hava fotoğrafı üzerinde Ermeni Katolik Mezarlığı ve Şapelinin konumu.

Kaynak: Avedis Aydınyan tarafından düzenlenmiştir, 2019.

5 Bu fotoğraf Albert-Kahn Müzesindeki "Archives de la Planète" koleksiyonunda "A-36-994" envanter numarasıyla kayıtlı bulunmaktadır. Yayın için izin alınmadığından kullanılmamıştır. Metin içinde 1922 yılına ait olan tüm tasvirlerde bu fotoğraf kullanılmıştır.

Şekil 5. Ermeni Katolik Mezarlığı içerisinde çekilen duvarın kuzeydoğu birleşimi.

Kaynak: Erman Tamur Koleksiyonu.

biçimde, köşelerdeki yükselti olmaksızın moloz taş duvarlar yeniden inşa edilmiştir.

Mezarlık alanına kuzeydoğu sınır duvarının ortasından açılan, üçgen alınlıkla taçlanmış sundurmalı ve çift kanatlı ahşap bir kapı ile girilmektedir. Mezarlık girişinin sağ yanında, duvara bitişik bir şekilde görülen idari bina yığma tekniğinde andezit ve bazalt karışımı moloz taşla inşa edilmiş, dıştan alaturka kiremit kaplı, kuzeyden beşik ve güneyden kırma görünümü veren bir çatı ile örtülmüştür. Mevcut fotoğraftan, yön olarak takriben batı cephenin duvar dokusunda zeminden çatı hattına kadar üç sıra ahşap hatıl kullanıldığı, üst ve orta hatıl arasına ahşap doğramadan küçük boyutlu bir pencere açıldığı, giriş için güney cephedeki ahşap kapının kullanıldığı anlaşılmaktadır (Şekil 6).

Mezarlık girişinin karşısındaki çevre duvarına yaslanmış olan mezarlık şapeli şehir haritasında “kilise” ibaresi ile işaretlenmiş olup, giriş cephesi dikkate alınarak tahminen en fazla 8x10m ölçülerinde bir yapıdır. Haritaya göre şapel, kuzeydoğu-güneybatı aksında konumlanmaktadır. Hristiyan mimarisi göz önünde bulundurulduğunda ibadethaneler batıdaki ana girişten doğudaki kutsal sunak masasına yönelen batı-doğu ekseninde inşa edilmektedir. Kiliselerin ana akslarında kimi zaman aşırıya kaçan sapmalar görülmekle birlikte, bu yapıdaki kayma hafif bir açıyla sınırlı kalmıştır ancak ana girişin doğu cephesinden açılmış olması nadir görülen durumdur.

Sadece giriş ve güney yan cepheleri ile görülebilen şapelin, yığma yapı tekniğinde, andezit ve bazalt karışımı moloz taş duvar dokusuyla inşa edildiği net bir biçimde algılanabilmektedir. Ancak alt kotta, pencerenin sol yanında iki sıra, sağda köşeye doğru birkaç sıra kesme taş blok göze çarpmaktadır (Şekil 7). Yapının yan duvarındaki bu kesme taşlar, ilk inşasından sonra şapelin bir onarım geçirdiğine işaret etmektedir. Ön cephe ise tamamen kesme andezit taşla örülmüş, kapı ve pencere açıklıklarının üst kotuna kadar iri boyutta, saçak altına doğru biçimlenen üçgen yüzeyde ise daha küçük boyutta taşlarla tamamlanmıştır. Giriş cephesi saçak hattına kadar iri blokların farklı dizilimleri ile vurgulanmış ve köşe hatları ile hareket kazanmıştır. Simetrik her yapıda olduğu gibi bu şapelin kuzey cephesinde de güney cephesindeki gibi zeminden çatı hattına doğru uzayan yüksek ve dar açıklıkları, ön cephede yan cephe açıklıklarıyla benzer şekilde ve hemen hemen eşit yükseklikte giriş açıklığının iki yanında simetrik açıklıklar şapelin pencere ve kapı düzenini meydana getirmektedirler. Yan ve ana cephedeki kapı ve pencere açıklıkları duvar dokusunda belirgin hatlar oluşturan kesme taş blok silmelerle ve sepet kulpu formunda kemerlerle biçimlenmiştir. Şapelin doğal ışık kaynağını oluşturan pencere açıklıkları, ahşap doğramalarla bölümlendirilmiş; sekizi eşit, üst kısımda tekli büyük olmak üzere dokuz camlı, giyotin sistemiyle açılan ahşap çerçevelerle kapatılmıştır. Şape-

lin iç mekânına açılan tek giriş, pencereler gibi tamamen ahşap olup, ahşap kasa içine oturtulmuş çift kapılı girişin üstünde kemerin kavisiyle uyumlu, ince doğramalı kare camlarla bölümlenmiş ve sabit bir pencere kapı detayını oluşturmaktadır. Girişin üst tarafında, net algılanamamakla birlikte haç motifli oval beyaz mermer bir bezeme yer almakta, hafif taşkın üçgen formundaki ahşap saçığın merkezine yerleştirilmiş ahşap bir haç ile giriş cephesi

vurgulanmaktadır. Şekil 7'de görüleceği gibi yapının güneye bakan penceresi taş, kerpiç vb. dolgu malzemele-riyle kapatılmıştır.

İbadethanenin içinden herhangi bir görüntü bulunmadığı için, iç mekânına dair kesin bir tanımlama yapmak zordur. Bununla birlikte dış görüntüsünü aksettiren fotoğraftan, (Şekil 7) iç mekânda girişin karşısına denk gelen ve ana sunağın bulunduğu apsisin yapıdan taşkın

Şekil 6. Ermeni Katolik Mezarlığı içerisinde çekilen kuzeydoğu duvarına bitişik idare binası ve mezarlığın girişi.
Kaynak: Erman Tamur Koleksiyonu.

Şekil 7. 1927-1928 yıllarına tarihlenen Ermeni Katolik Mezarlığı kompleksinin genel görünümü.
Kaynak: Erman Tamur Koleksiyonu.

bir formda olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca döneme ait yazışmalardan anlaşıldığı üzere bir ana sunak ve iki yan sunağının bulunduğu söylemek mümkündür (Naslian, 2008, ss. 179-180). Yapının saçak hattından da izlenebileceği gibi yapı ahşap, çift meyilli beşik çatıyla örtülmüş ve üzeri 20. yüzyıl başlarında kullanılan daha küçük boyutlu alaturka kiremitle kaplanmıştır (Özyiğit, 1990, ss. 151-152, 176). İç mekânın üst örtüsüne dair bilgi bulunmamasına karşın, dış örtüsü olan çatının eğimli yüzeylerini oluşturmak amacıyla, içeride üçgen biçimli taşıyıcı makas sisteminde ahşap bir üst örtüsünün olabileceği akla gelmektedir.

1927-1929 yılları arasında çekildiği düşünülen cenaze fotoğrafı (Şekil 8) incelendiğinde giriş cephesindeki pencere açıklıklarının yanında, ön cephenin her iki köşesinde dikey yerleştirilmiş olan dikdörtgen iki mermer kitabe dikkati çekmektedir. Fotoğrafta girişin solunda yer alan kitabenin üstünde kayıtlı olan Ermeni harfli Türkçe

yazıtta, sözcüklerden bazıları tahrip edilmiş olması nedeniyle okunamamaktadır. Sadece şahıs adları bırakılacak şekilde zarar verilmiş olması, bu tahribatın Ermeniceye hâkim kimselerce ve bilinçli olarak yapıldığını düşündürmektedir. Bu kitabenin okunabilir durumdaki kısmında "... Maryam ... zevci Garabed Ağa Tıngıryan- ... bu Fakiri ... 1829" (... Մարիամ ... գեղեկի Կարապետ Աղա Թըղևըրեան ... պո. Ֆազիլի ... 1829) yazmaktadır. Sağ taraftaki kitabede ise hiçbir tahribat olmamasına karşın sadece "Haci Ohannes Ağa ..." (Հանի Ոհաննէս Աղա ...) ismi seçilmektedir. Her iki kitabenin üst kısmında, Ermeni kiliselerinin pek çoğunda görülen büyük harf formunda stilize bir "t" simgesi yer almaktadır. "E" sesiyle okunan ve Ermeni alfabesinin yedinci harfi olan bu sembol; Eski Ahit'de (b1f /Çıkış 3:14) geçen "Ben Benim" (Ես եմ Աստուած որ Էմ/ Yes em Asdvadz vor E'n) ifadesine yapılan bir atıftır ve Tanrı'yı simgelemektedir. Ermeni kitabelerinde geleneksel olarak yapıya maddi ve manevi katkı sağlayanların adlarına yer veril-

Şekil 8. 1927- 1929 yılları arasında Ankara Ermeni Katolik Şapeli önünde Rahip Gığmes Torbacıyan (sağda) ve Rahip Krikor Çarıklıyan (solda) tarafından gerçekleştirilen cenaze töreni.

Kaynak: Jerar Tanju Panosoğlu Koleksiyonu.

mesinden dolayı söz konusu isimlerin, yapının mimarlarından çok banilerine⁶ ait olduğu düşünülmektedir. Bu doğrultuda Tıngıryan adı İstanbul Yeniköy'de *Surp Hovhannes Mıgırdiç* ve Tarabya'da *Surp Andon* Kiliselerinin inşa edilmesini sağlayan Ankara kökenli hayırsever Ermeni Katolik Tıngıryan Ailesi ile ilişkilendirilebilir (Levi, 2020, s. 132, 136).

1924 haritasında Katolik Mezarlığı içinde gösterilen tek binanın kilise olarak adlandırılmış olan bina olmasıyla birlikte 1922 yılından fotoğraf ve video görüntüleri (Şekil 9) incelendiğinde, şapele paralel konumda kuzeydoğu köşesine doğru takriben iki metre uzağında küçük ölçekli dikdörtgen formunda bir yapı daha görülmektedir. Yapısal detaylar ve inşa tekniği açısından benzerlik gösteren bu bina basık kemerli kapıları, alaturka kiremit kaplamalı beşik çatısı ve giriş cephesi olarak tasarlanmış olan güney cephesi kesme taş, görünen diğer cepheleri moloz taş dokulu dış cephe duvarlarıyla şapelin küçük bir kopyası gibidir. Mezarlık kompleksi içinde idari ve ibadethane yapılarından başka, mezarlık gömü ritüeline uygun olarak Ermenice "tiaran" adı verilen, ölü yıkama mekânı veya morg olarak kullanılabilen bir yapının inşa edildiği anlaşılmaktadır. Şapelden farklı olarak ölü yıkama mekânına giriş güney beden duvarından açılmış olup, enine dikdörtgen bir yapıdadır. Giriş cephesi olan güney beden duvarında yerden saçak hattına doğru yükselen kemerli üç kapı yer almaktadır. Bu kapıların şapele yakın olan ikisinin 1927 yılında kapatılarak pencereye dönüştürülmüş olduğu görülmektedir.

Morg yapısının kuzeydoğu duvarının bitişiğinde, kapı kanatlarının bittiği seviyeye kadar yükseltisi olan ve üstü düz örtülü, dikdörtgen formunda bir çeşme bulunmaktadır (Şekil 7). Katolik Mezarlığı çeşmesinin depo bölümü klasik Ankara çeşmelerinde görüldüğü gibi moloz taş kullanılarak inşa edilmiştir. Çeşmenin yapım tarihi kesin olarak bilinmese de 1890 yılında Elmadağ'dan borularla taşınan suyun Ermeni Katolik Mezarlığına ücretsiz verildiği bilgisine dayanarak bu tarihlerde bir çeşmenin varlığından söz edilebilir (Manougyan, 1911, s. 20; İşçen, 2019, s. 97).

1927-1928 yıllarına ait mezarlık fotoğraflarında bu yapılardan başka bir süs havuzu yer almaktadır. 1922 yılına ait video görüntülerinde (Şekil 10) Şapel önünde bulunan süs havuzu önce köşeli (altıgen) iken, 1927-1928 yıllarına

tarihlenen fotoğrafta daire biçimli olarak göze çarpmaktadır (Şekil 7).

Albert-Kahn Müzesi Arşivinde bulunan 1922 yılına ait mezarlık görüntülerinde her mezarın başında ahşap haçların bulunduğu görülmektedir. Gömülerin baş tarafına yerleştirilmiş olması gereken bu haçların her biri mezarın, şapelin girişine zıt yönde yerleştirilmiştir. Başka bir deyişle; mezarlar ayakucundan başucuna doğru, yapıyla aynı yöne uzanmaktadır. 10 Mayıs 1926 tarihli Rahip Gıgmes Torbacıyan'ın mektubunda verdiği bilgilere göre, söz konusu ahşap haçların kabirlerin üzerine belirli bir süre yerleştirilmiş olduğu, daha önce bu haçlar yerine mermer taşların konulduğu anlaşılmaktadır. Torbacıyan, mektubunda Ermeni Mezarlığı'ndaki taşla-

Şekil 9. 1922 yılına tarihlenen Ermeni Katolik Şapeli ve ölü yıkama mekânı.

Kaynak: Kasabadan Başkente, Başkentten Metropole Ankara, 2011, 11:47.

Şekil 10. 1922 yılına tarihlenen Ermeni Katolik Şapeli ve önünde bulunan süs havuzu.

Kaynak: Kasabadan Başkente, Başkentten Metropole Ankara, 2011, 11:17.

6 Sözlükteki karşılığı bina eden, yapan, kuran, kurucu anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2003, s. 70).

rın kırılarak sökülmiş olduğunu, aynı durumun Ermeni Katolik Mezarlığı'nda da yaşanmaması için mezar taşlarını başka bir yerde sakladığını ifade etmektedir (Naslian, 2008, s. 178). Rahip Torbacıyan'ın vefatından sonra bahsi geçen mezar taşları birçok kez yer değiştirmiş, birçoğu zamanla kaybolmuştur. Bu mezar taşlarından birkaçı günümüzde Ankara Roma Hamamı Müzesinde sergilenmektedir (Şekil 11).

Ankara'daki Ermeni Katolik Cemaatinin Azize Tereza Kilisesine Geçiş Süreci

27 Mayıs 1915'de çıkarılan ve 1 Haziran 1915 günü Takvim-i Vekâyi gazetesinde yayımlanan "Sevk ve İskân Kanunu"nun yürürlüğe girmesiyle, Van, Bitlis, Erzurum vilayetleri, Adana, Mersin, Kozan, Cebelbireket kazaları, Maraş merkez hariç tüm mutasarrıflık ve Halep vilayetindeki İskenderun, Belen, Antakya kazalarında yaşayan Ermenilerin sürgünleri başlamıştır. Alınan bu sürgün kararı daha sonra genişletilerek Anadolu'nun birçok yerindeki Ermeniler için de geçerli hâle getirilmiştir (Bayur, 1991, ss. 40-53). Karara uygun bir biçimde, 27 Temmuz 1915'te Ankara'da yaşayan Apostolik Ermeniler, 17 Ağustos 1915'ten itibaren de ruhbanlarının da dâhil olduğu Katolik Ermeni erkekleri tutuklanarak sürgüne tabi tutulmuşlardır. Sürgün sonrasında şehirde 1.500 civarında Rum ve 2.000 Katolik Ermeni'den oluşan bir Hristiyan topluluğu kalmıştır. Ankara'da kalabilen Ermeni Katolik topluluğun çoğunluğu ise şehrin zengin ve nüfuz sahibi ailelerin kadınlarından oluşmaktadır. Şehirdeki güvenliklerinin azalması nedeniyle bu aileler kiliselere gitmektense aralarında kararlaştırdıkları evlerde toplanarak ibadetlerini buralarda icra etmeye başlamışlardır (Esin ve Etöz, 2015, ss.157, 196; Bahaban, 1976, s. 47). Bu ibadetler, Ankara'da Ermeni Katolik ruhban sınıfının sürgüne gönderilmesinden dolayı genelde Alman asıllı Katolik Rahip David tarafından, bazen Andon Torbacıyan, Andon Sultanyan gibi kilisede görev yapan kişilerce, bazen de Lusya Afkeryan, Maryam Papazyan, Mari Roza, Annig Hacı-Istepanyan, Mumcu Sofi ve Fermin Seraybalyan gibi Ankara Ermeni Katolik Cemaatinin ruhani eğitimi yüksek kadınlarının önderliğinde gerçekleşmiştir (ՏԵՄՐԱԿ ԽԿՐԱԵԼԻՆՅԳ ԱՆԻՄԱՐԱՆ [Dedrag Mıgırdelots Ankara], 1915-1933, ss. 2, 4, 6, 12). Demiryolu hattı üzerinde bulunan Almanların dini görevlerini yerine getirebilmeleri için Ocak 1915'den beri Ankara'da görev yapan Rahip David'in yerli Ermeni Katolik halka gösterdiği bu yakınlık ve yaptığı erzak, para gibi yardımlar vilayetin dikkatini çekmiş ve 6 Şubat 1916'da kendisi

hakkında tahkikat yapılması (Şekil 12) kararı verilmiştir (DH.ŞFR., 60/ 242, BOA; ՏԵՄՐԱԿ ԽԿՐԱԵԼԻՆՅԳ ԱՆԻՄԱՐԱՆ [Dedrag Mıgırdelots Ankara], 1915-1933, s. 2). Böylece Ankara Tem'ine (Episkoposluk Bölgesi) Ermeni Katolik bir rahibin gönderilmesi için İstanbul Ermeni Katolik Patrikhanesi ile iletişime geçilmiştir.

Şer'iyye ve Evkaf Nezaretinin onayıyla İstanbul Ermeni Katolik Patrikhanesi, Lübnan'daki Bzommar Manastırı rahiplerinden Nerses Bağdikyan'ı Ankara Episkopos Vekili sıfatıyla şehirdeki küçük cemaatin başına geçmesi için görevlendirmiştir. Yolculuğa çıkmadan Cebel-i

Şekil 11. Ermeni harfleriyle Türkçe olarak "Aslangülyan Krikoris Veled-i Hovsep, tarih-i veladet 25 Hunvar (Ocak) 1846, Tarih-i vefat 10 Hogdemper (Ekim) 1903" yazan mezar taşı.

Kaynak: Avedis Aydınyan koleksiyonu.

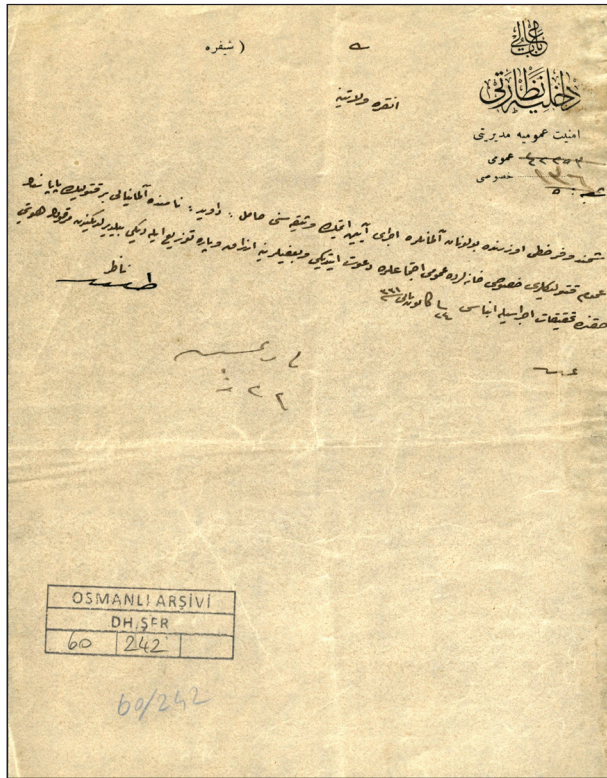
Lübnan Mutasarrıfı tarafından Baabda'ya çağırılmış ve Ankara'ya gitmek için ön koşullar ve yükümlülükleri hakkında bilgi verilmiştir. Bu bilgiler doğrultusunda Bağdikyan'a Ankara'da en az iki kilise yönetimi verileceği ve şehirde kalan Ermeni Katoliklerin sürgünlerinin durdurulacağı söylenmiştir (Poghosyan, 2014, ss. 184-185).

Bağdikyan Ankara'daki görevine başlamadan önce o sırada Şam'da⁷ sürgünde olan Ankara Episkoposu Marhasa Krikor (Gregorie) Bahabanyan'ı ziyaret etmiştir. Kendisiyle görüştüktan sonra 11 Ağustos 1916'da Şam'dan yola çıkarak Rayak'a, oradan da Halep'e geçmiştir. Burada seyahat vesikası olmadığı gerekçesiyle tutuklanmıştır. 21 Ağustos'ta hapisten çıkarak Adana üzerinden Tarsus'a, oradan da Pozantı'ya gitmiştir. 15 Eylül'de

Pozantı'dan ayrılarak 16 Eylül'de Konya'ya varmıştır. Burada geçirdiği bir hastalık yüzünden yolculuğuna kısa bir süre ara verdikten sonra Ankara'ya devam etmek istemiş, ancak Konya Polisi Ankara'nın yandığı ve Katolik halkın da şehirde kalmadığını söyleyerek seyahatini yasaklamıştır. Bunun üzerine Rahip Bağdikyan, İstanbul'daki Ermeni Katolik Patrikhanesine ve Şer'iyye ve Evkaf Nezaretine durumu bildiren birer tebliğ yollamıştır. 15 gün sonra yolculuğu için gerekli onay cevabı gelmiş ve 26 Ekim günü Ankara'ya doğru yola çıkmıştır (Poghosyan, 2014, s. 185).

28 Ekim 1916'da Rahip Nerses Bağdikyan, Ankara'ya ulaştığında yangın sebebiyle maddi-manevi birçok açıdan kötü durumda olan Ermeni Katolik Cemaatinin moralini yükseltebilmek için cemaatin önceden kilise olarak belirlediği evlerden birini seçerek, valinin de onayıyla burada günlük vaazlar vermeye başlamıştır (Poghosyan, 2014, ss. 185-186). Bağdikyan'ın Ankara'daki ilk icraatlarından biri şehirdeki Ermeni Katolik ruhbanlarının yokluğunda kayıtsız olarak yapılan düğün, vaftiz ve cenaze törenlerinin bilgilerini toplayarak kayıt altına almak olmuştur. 12 Aralık 1916'da Ermeni Katolik Patriği XIII. Boğos, Bedros Terziyan'ın emriyle cemaat içinde vaftiz yapma yetkisini almış ve diğer vaftiz yapan cemaat üyelerinin faaliyetlerini sonlandırmıştır (Տեղաբաժնի Արքեպիսկոպոս [Dedrag Mıgırdelots Ankara], 1915-1933, s. 2).

27 Mayıs 1917'de Pentekost (Hamsin Yortusu) günü ayın bitiminde cemaatin tüm kadınları, İslamiyet'i kabul edenlerin eski ibadetlerine devam edip etmediklerinin tespit edilmesi amacıyla Ankara polisi tarafından incelenmiştir. Aralarında din değiştiren tespit edilemeyince bu sefer de kilise olarak kullanılan dua evinde dinamit bulundurma gerekçesiyle evdeki tüm eşyalar aranmıştır. Aynı gün Rahip Bağdikyan evine kahvaltı etmek için gittiğinde kapısının önünden polis eşliğinde karakola götürülerek Şer'iyye ve Evkaf Nezaretinden dua evinin kullanım hususunda izin alınmadığı gerekçesiyle, evin mühürlendiği bilgisini almıştır. Bunun üzerine Nerses Bağdikyan, eski valinin daha uygun bir yer bulana kadar burada dua edebileceklerine izin verdiğini, dua edecekleri daha müsait yerler gösterildiğinde ise seçilen tüm evlerin okul, hastane gibi ihtiyaçlar için kullanılacağı söylendiğinden

Şekil 12. Ankara'da görev yapan Alman asıllı Katolik Rahip David hakkında tahkikat yapılmasına dair evrak.

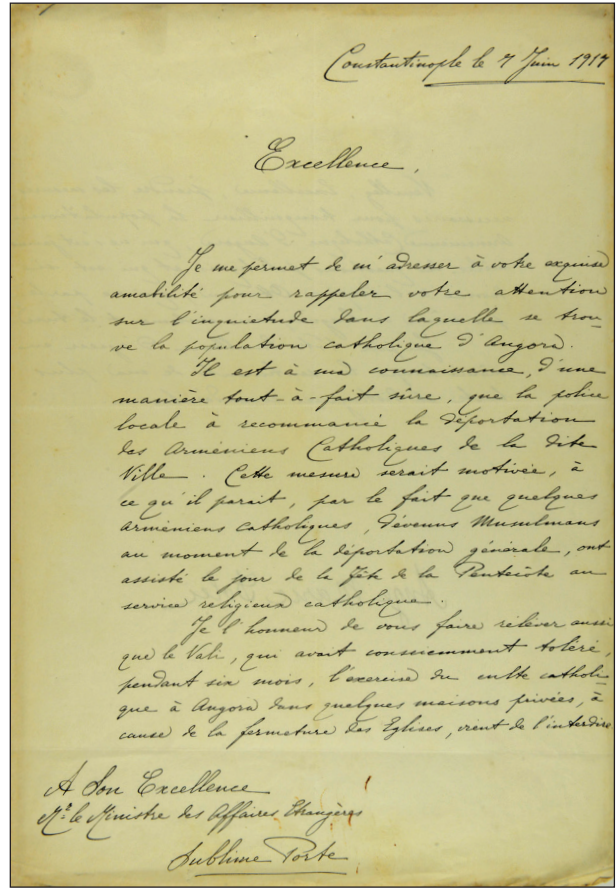
Kaynak: DH.ŞFR., 60/ 242, BOA.

7 1915'de doğu vilayetlerindeki Ermeniler için çıkarılan Sevk ve İskân Kanunu'nun genişletilmesiyle Marhasa Krikor (Gregorie) Bahabanyan başında olduğu Ankara Ermeni Katolik Cemaatiyle birlikte tutuklanarak Halep'e doğru yola çıkarılmıştır. Halep'te elli bir gün kaldıktan sonra Şam'da konaklayabilmek için Cemal Paşa'dan özel bir izin almıştır. 26 Ocak 1916 günü Şam'a varmış ve 1919 senesine kadar burada Rum Melkit Katoliklerinin Halep Başepiskoposu Dimitrios Cadi yanında ikamet etmiştir (Bahaban, 1976, ss. 15, 134-135).

dolayı, bu evde ibadetlerine devam ettiklerini belirtmiştir. Karakolda yaptığı konuşmadan bir netice alamayınca, yeni atanan vali ile görüşmek için vilayete gitmiştir. Ancak Valinin başka işleri olduğu gerekçesiyle ertesi gün gelmesi söylenmiştir. Aynı gün içerisinde evine giderken tekrar polis tarafından karakola götürülerek, Hristiyanlıktan İslamiyet'e yeni geçen birini gömüp gömmediği hakkında sorguya çekilmiş ve sorgulamada verdiği sert cevaplar sonucu gözaltına alınmıştır. Bağdikyan, kilisenin baş mugannisi⁸ Andon Sultanyan'ın kendisinin bırakılması konusunda polisi ikna etmesi sonucu aynı gece serbest bırakılmıştır. Ertesi gün Valinin huzuruna çıkarak, dua evi için gerekli onayı bir hafta içerisinde alacağına dair söz almıştır. Ancak bu sözün tutulmama ihtimalini göz önünde bulundurarak Patrik Vekili ve Halep Episkoposu Marhasa Okosdinos Sayeğyan'a, Şer'iyye ve Evkaf Nezaretine aracılık etmesi için bir telgraf çekerek durumu bildirmiştir. Şer'iyye ve Evkaf Nezareti'nin kararı, Ankara Polis Müdürü Mustafa Durak'ın Bağdikyan hakkında verdiği rapor doğrultusunda aleyhine sonuçlanmış ve Ermeni Katolik Patrikhanesi'nden kendisini Ankara'dan uzaklaştırması istenmiştir. Ancak İstanbul'daki Vatikan temsilcisi Monsenyör Angelo-Maria (Ange-Marie) Dolci'nin duruma müdahale etmesiyle Bağdikyan'ın görevine devam etmesi yönünde karar alınmıştır (Poghosyan, 2014, ss. 186-193; Lacombe, 1921, s. 481). Monsenyör Dolci'nin Ankara'daki cemaat için yaptıkları bununla da kalmamış ve ibadethane sorununu da ortadan kaldırmak için 7 Haziran 1917'de Hariciye Vekâletine bir mektup (Şekil 13) yazarak altı aydan beridir çeşitli yerlerde ayinler yapılmasına müsaade edilen Ankara Ermeni Katolik Cemaatinin ibadetlerinin vali tarafından yasaklandığını bildirmiştir (HR.SYS., 2884/47, BOA). Konu hakkında tahkikat yapıldıktan sonra Ankara Katolik Cemaatinin ayinlerinin yasaklanmadığı, oluşan sorunun ise yanan *Surp Boğos* Kilisesinin masrafları karşılanmaksızın ahşap bir çatı yapılmasına ve burada ibadet edilmesine izin verildiği, ancak cemaatin tamirat masraflarını ödemek istememesi sonucu böyle bir karışıklığa neden olduğu cevabı verilmiştir (DH.EUM.2.Şb., 46/ 42, BOA).

12 Aralık 1917 tarihinde Rahip Nerses Bağdikyan, 1916

yangınında yok olan Ermeni Katolik kiliselerinin tamirine kadar yeni bir marhasahane⁹ kurulması ve cemaatinin ibadetlerini gerçekleştirebilmesi için bir yer gösterilmesi talebini yinelemiştir. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti Ankara'da bir marhasahaneye ihtiyaç olmadığını dile getirerek taleplerini reddederken, ibadet alanı için ise bu isteklerini resmî bir şekilde dile getirdikleri takdirde etraflı duvarlarla çevrili olan mezarlık şapelinde ayin yapmalarına müsaade edileceğini bildirmiştir (Şekil 14). 24 Aralık

Şekil 13. İstanbul'daki Vatikan temsilcisi Monsenyör Angelo-Maria Dolci'nin 7 Haziran 1917'de Hariciye Vekâletine gönderdiği mektup.

Kaynak: HR.SYS., 2884/47, BOA.

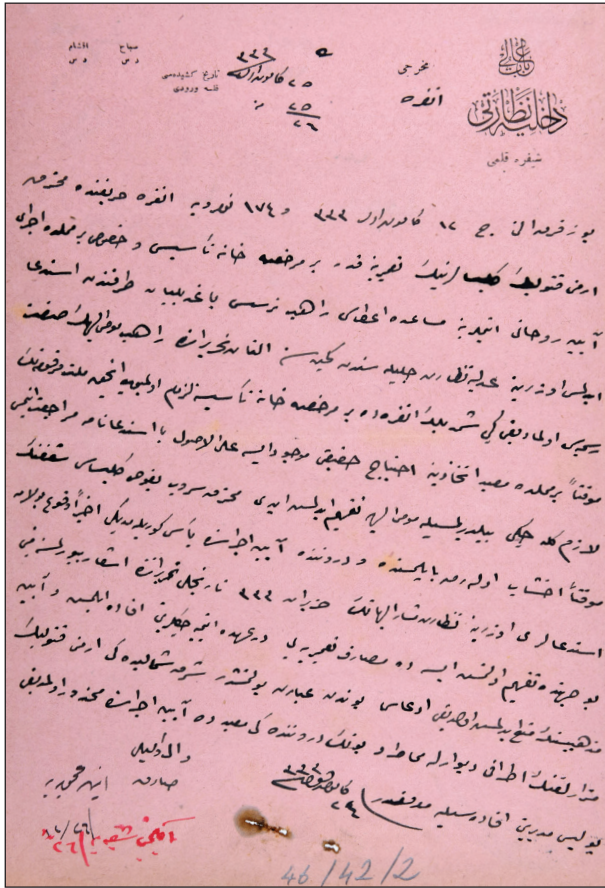
⁸ Sözlükteki karşılığı şarkıcı anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2003, s. 663). Bununla birlikte kiliselerde ilahi icra eden koro elemanları için de muganni kelimesi kullanılmaktadır.

⁹ Murahhasa olarak da karşımıza çıkan bu kelime ruhsat kelimesinden türemiş olup izinli, delege anlamında kullanılmaktadır. Aynı zamanda Ermeni Episkoposu anlamına da gelmektedir. Ermeni Episkoposlarına devlet katında Ermeni toplumunu temsil etmesinden dolayı böyle bir kullanım mevcuttur. Halaçoğlu ise Devellioğlu'nun sözlüğünde "murahhasa" olarak kaydedilen kelimenin hatalı olduğunu ve doğru kullanımının "marhasa" olduğunu iddia etmektedir. Marhasahane ise Episkoposların makamlarını ifade etmektedir (Devellioğlu, 2003, s. 684; Halaçoğlu, 2014, s. 9; Şemseddin Sami, 1317, s. 1323).

1917'de Dâhiliye Nezareti'nin durumu vilayete bildirmesiyle 1 Ocak 1918'de¹⁰ mezarlıktaki Ermeni Katolik Şapelinde ayın yapmalarına müsaade edilmiştir (Şekil 15) (DH.EUM.2.Şb., 46/ 42, BOA; DH.ŞFR., 83/1, BOA).

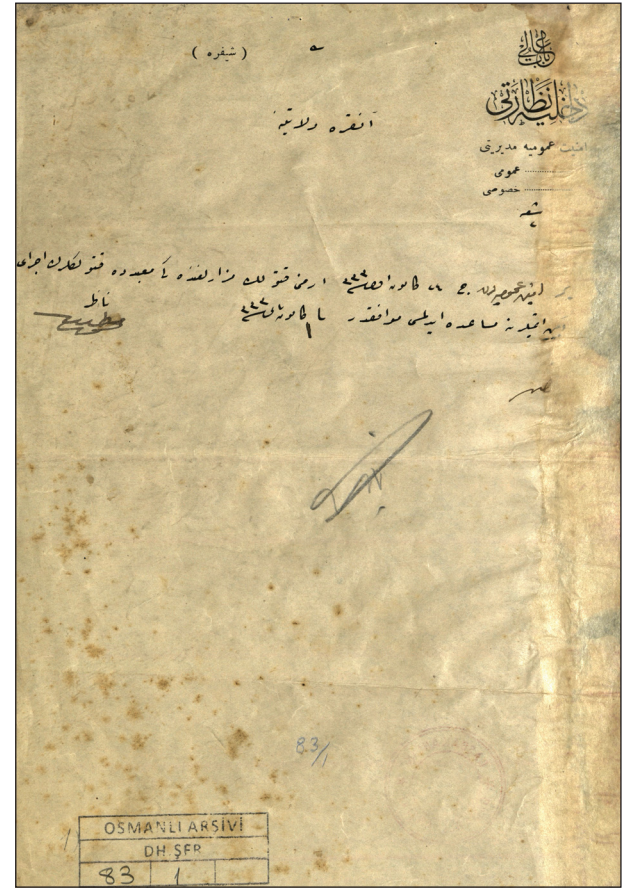
Nerses Bağdıkyan'ın bir sonraki hareketi cemaatin ana kilisesi hâline gelen mezarlık şapeline yanan kiliselerden kurtardıkları çanlardan birini takmak olmuştur. Bağdıkyan, mezarlıktaki şapelin yangın öncesinde sadece cenaze merasimleri için kullanılmasından dolayı kampanasının

bulunmadığını ve şapelin tam bir kilise olabilmesi için yanan kiliselerden birinin kampanasını takmak istediklerini Ankara Vilayet Meclisine bildirmiştir. Başta talepleri kabul edilse de, 23 Mart 1919'da bu talebin onaylanması için ruhsat almaları gerektiği söylenmiş ve kampananın sadece cemaatin ayine çağrılacağı zamanlarda kullanılacağından istedikleri taktirde ruhsata gerek duyulmadan bu işlemi "tahta çalarak"¹¹ da yapabileceklerini bildirmişlerdir (DH.İ.UM.EK., 51/25, BOA). Daha sonraki süreçte

Şekil 14. Monsenyör Dolci'nin 7 Haziran 1917 tarihli mektubundaki iddialarına ve Rahip Nerses Bağdıkyan'ın 12 Aralık 1917 tarihinde bulunduğu taleplere verilen cevaplara dair evrak.

Kaynak: DH.EUM.2.Şb., 46/ 42, BOA.

Şekil 15. Ermeni Katolik Mezarlığı'ndaki mabette Katoliklerin ayın yapmalarına müsaade edilmesine dair evrak.

Kaynak: DH.ŞFR., 83/1, BOA.

10 Kâtip tarafından 1 Kanun-ı Sani 1333 [Rumi] olarak yazılan tarih hatalı olup 1334 olması gerekmektedir.

11 Tahta çalma geleneği çanın kilise içerisinde kullanılmadığı dönemde, ibadet vakitlerini bildirmek için uygulanan bir yöntemdir. Sematron adı verilen bu alet; demir, bronz veya ahşap malzemeden elde edilen ses çıkarabilen panel ve ses çıkmasını sağlayan bir tokmaktan meydana gelmektedir (Kazhdan, 1991, s. 1868). Bu yöntem, Fatih Sultan Mehmed'in yeni kilise inşaatını ve çan çalınmasını yasaklamasından dolayı Osmanlı coğrafyasında Islahat Fermanı'na kadar kullanılmıştır. Islahat ve Tanzimat Fermanlarının Hristiyanlara sağladığı olumlu koşullar sonucu mevcut kiliselere çan kuleleri eklenmeye ve yeni inşa edilen kiliseler çan kulesiyle birlikte yapılmaya başlamıştır (Karaca, 2008, s. 631; Bozkurt, 1996, s. 56; Bebiroğlu, 2008, ss. 14-15).

istenilen kampananın takılıp takılmadığı hakkında bir bilgi bulunmasa da, 1922 yılına tarihlenen fotoğraflar incelendiğinde mezarlık kompleksinde çan ve çanın takılabileceği bir yer saptanamadığından cemaatin "tahta çalmayı" tercih ettiği düşünülmektedir.

Osmanlı hükümetinin 18 Aralık 1918'de Ermenilerin geri dönüş kararnamesini kabul etmesiyle sürgündeki birçok Ermeni memleketlerine dönmeye başlamıştır (Çelik, 2008, s. 148). Fransız işgal kuvvetlerinin raporlarına bakıldığında Ankara'ya 1 Ocak - 20 Temmuz 1919 tarihleri arasında 3124 Ermeni'nin dönüş yaptığını, İngiliz savaş kabinesine sunulan raporlardan şehirdeki Ermenilerin Kasım 1919'da toplam 80.000'e ulaştığını öğrenmekteyiz (Özdemir, Halaçoğlu, Turan ve Çiçek, 2004, ss. 132,134-135; WO, 158/933, No: 5796 "I", UK Archives). 1919 senesi içinde dönüş yapanlar arasında Halep'e sürülmüş olan ruhbanlardan Andon Aydınyan,¹² Garabed Kasapyan ve Gıgmes Torbacıyan'ın (Şekil 16) bulunması ve Roma'da 20 Nisan 1919'da yeni takdis edilen Rahip Krikor Çarıklıyan'ın memleketi olan Ankara'ya görevlendirilmesiyle dört seneden beri durağan olan Ankara *Temî* hareketlenmeye başlamıştır. Bu süre zarfında Şam'dan İstanbul'a dönen Ankara Episkoposu Marhasa Krikor (Gregorie) Bahabanyan'a Bursa *Teminin* sorumluluğu devredilince, görevine dönememiş, yerine sekreteri ve sürgün arkadaşı Rahip Gıgmes Babacanyan'ı Ankara'ya yollamıştır (AAK.20.02.doc.01; Չոլակյան [Çolakyan], 2013, s. 57; Naslian, 2008, ss. 171, 176).

Geri dönüş süreci Ankara'da mal ve mülklerin iadesi, dul kadınlar ve yetimler sorunu, hasar görmüş ev ve kiliselerin onarımı veya tekrardan inşası gibi sorunları da beraberinde getirmiştir. Bu süreçte Ankara ruhbanları görev dağılımına giderek cemaatin işlerini aralarında bölüşmüşlerdir. Rahip Nerses Bağdikyan, Ermeni Katoliklere ait olan malların iadesi ve yanan *Surp Gıgmes* (Kleman), *Surp Boğos-Bedros*, *Surp Pırgiç* Kiliseleriyle, episkoposluk merkezi olarak kullanılan *Surp Asdvadzdzin* Katedralinin tekrardan inşa edilmesi için uğraş verirken, yaşlı Rahip Garabed Kasapyan ve Rahip Gıgmes Torbacıyan Ankara *Temindeki* cemaatle ilgilenmişlerdir. Rahip Krikor Çarıklıyan'ın asistanlığında Rahip Gıgmes Babacanyan ise yetimlerin sorumluluğunu üstlenmiş-

tir (Չոլակյան [Çolakyan], 2013, s. 57; Naslian, 2008, ss. 170-171; Էփրիկյան [Eprigyan], 1903, s. 215).

1922'de Ankara'ya gelen İngiliz gazeteci Grace Ellison, Noel bayramı için mezarlıktaki Ermeni Katolik Şapelinde yapılan ayine katılmış ve daha sonra Rahip Gıgmes Babacanyan ile görüşmüştür. Grace Ellison o günkü cemaat ile ilgili görüşlerini şu şekilde aktarmıştır:

Birçok insanın düşündüğünün tersine Ankara'da bir Hristiyan topluluğu var. Hâlâ birkaç Rum'un dışında bunların çoğunluğunu Ermeniler meydana getiriyor. Ama yine de bu topluluk kendisine resmî milliyeti sorulduğunda 'Katolik' demektedir. Böylece zor sorulardan kaçınmış olabiliriz. Pazar günü kısmen Ermenice ve kısmen Türkçe üç tören var kilisede. Ermeniceyi birçok Ermeni anlamamaktadır. Erme-

Şekil 16. Gıgmes (Clement/ Kleman) Torbacıyan.

Kaynak: Avedis Aydınyan Koleksiyonu.

12 Temmuz 1919'da Ankara'da olduğunu bildiğimiz Rahip Andon Aydınyan, 1919 senesinin sonlarında İstanbul'a taşınmış ve Ankara'daki ruhbanların görev dağılımına katılmamıştır. Daha sonraki süreçte İstanbul'dan Paris'e geçmiş ve 24 Şubat 1936'da buradaki evinde vefat etmiştir (AAK.20.02.doc.01; AAK.21.01.ms.01).

niler fes giymektedirler ve dualarını da Türkiye için yapmaktadırlar. Küçük kilise oldukça ilkel ve ilgili. Fakat galiba hiç kimse 'Ave Maria'yı, 'Glorias'yı ya da 'Agnus Deis'i bu Türk ortamı içerisinde söylendiği biçimde işitememiştir.

Daha sonra Rahip Gığmes Babacanyan ile yaptığı görüşmede, Babacanyan Ankara cemaati adına fikirlerini şu şekilde dile getirmiştir:

Biz, Türklerden çok memnunuz. Onlar bizi ekonomik nedenlerle, Ankara'dan uzağa göndermek istiyorlar, fakat biz gitmek istemiyoruz. Büyük Millet Meclisi tarafından bize, ne eksik, ne de fazla, Müslümanlarla tamamen aynı haklar verileceği söylendi. Daha fazla ne isteyebiliriz? Papa'ya söyleyin ki Avrupa'ya ve Amerika'ya buradaki başkaldırmış Hristiyan azınlığını korumaya çalışmanın gereksiz olduğunu ilân etsin. Bu ne Milletler Cemiyetiyle ne de kilise yoluyla yapılabilir. Biz çok iyi biliyoruz ki Türk hükümetine bağlı kaldığımız sürece her şey iyi gidecektir. Başımıza gelen bütün dertler Ortodoks Ermenilerin ve Yunanlıların politika entrikalarının, sadakatsizliklerinin ve her şeyin üstünde dış propagandanın sonucu ortaya çıkmıştır. Ermenilerin vatanı konusunda o kadar çok şey söylendi ve yazıldı ki bırakın da Amerika onlara bir millî vatan versin. Bütün dertlerin sebebi olan büyük devletler buradan ayrılmak isteyen her Hristiyan'a ya başka bir ülkede ev temin etsin ya da bizi yalnız bıraksınlar. Bu yararsız propaganda önünde ne kadar titrediğimizi siz bir görseydiniz, Avrupalı arkadaşlarımızdan uzakta olmak için ne kadar dua ettiğimizi bilirdiniz. Türkiye bizim vatanımızdır. Türklerle dost olarak yaşamak zorundayız. Yalnızca şu politik propaganda bir bitse, bunu da başaracağız (Ellison, 1923, ss. 246-248).

Ankara *Teminin* en büyük sıkıntısı birçok şehirde de olduğu gibi yetimlerin eğitimi ve bakımı olmuştur. Bu sebeple Amerikalıların destekleriyle Ankaralı 110

Ermeni Katolik için iki¹³ yetimhane açılmıştır. Kızlar için olan yetimhanenin sorumluluğunu Kilikya'dan dönen Anarad Hıgutyun rahibeleri, erkekler için olanı ise Rahip Babacanyan'ın yönetimiyle Rahip Krikor Çarıklıyan üstlenmiştir. Yetimlerin gereksinimleri Ocak 1919'da İstanbul'da ilk ofislerini açan "Yakın Doğu Yardım"¹⁴ (Near East Relief) adlı Amerikan yardım organizasyonu tarafından finanse edilmektedir. Bu organizasyonun bildiri ve afişlerine bakılırsa Ermeniler, Yunanlılar, Suriyeliler ve İranlılar için New York'ta 30.000.000 dolar toplamayı hedefleyerek 4.000.000 kişinin temel ihtiyaçlarını karşılamayı ve 400.000 yetim için yetimhaneler inşa etmeyi amaçlamaktadır (Çelik, 2008, s. 159; Erdoğan, 2017, s. 563; Hofman, 2014, ss. 133-135). 1922 yılına kadar yardımlarına aralıksız olarak devam eden organizasyon merkezlerinin transfer durumu söz konusu olunca, İstanbul Ermeni Katolik Patrikhanesinden yetimlerin bakımını tamamen üstlerine almasını ya da tümüyle ve süresiz olarak kendilerine bırakılmasını istemiştir. Bunun üzerine Ankaralı yetimlerin İstanbul'a transfer edilerek cemaatin kurumlarına dağıtılmasına karar verilmiştir. Böylece yetimler Rahip Babacanyan'ın önderliğinde Amerikan Yardım Heyeti'nin desteğini sonlandıracağı Ağustos 1923 tarihinden önce İstanbul'a transfer edilmişlerdir (Naslian, 2008, ss. 170-171, 176).

1924 Ocak ayının sonlarında Ankara'da kalan son Ermeni Katolik rahiplerden Rahip Garabed Kasapyan'ın vefatından kısa bir süre sonra, Rahip Krikor Çarıklıyan Ankara yetimhanesindeki sorumluluğunun da bitmesinden dolayı Kasapyan'dan boşalan ruhanilik görevini üstlenmiştir (Չոլակյան [Çolakyan], 2013, s. 57; Տեղաբնակ Միլլիոնը Արևմտիս [Dedrag Mıgırdelots Ankara], 1915-1933, s. 20). Sekiz aya yakın bir süre bu görevde kaldıktan sonra 350 kişi kalan cemaat için iki rahibe gerek olmadığını düşünerek görevine Fransa'da devam etmeyi talep etmiştir. Ancak Nerses Bağdıkyan'ın 1923'de gidişinden sonra "Episkopos Vekili" görevini yerine getiren Rahip Torbacıyan'ın 30 Ekim 1924 tarihinde İstanbul'daki

13 *The New Near East* dergisinin Şubat 1921 sayısının 16. ve 17. sayfasında bulunan haritada, Yakın Doğu Yardım Komitesi'nin Ankara'da bir yetimhane ve bir kurtarma evi olduğu görülmektedir (The New Near East, 1921, s. 16-17). Komitenin Ermeni Katoliklere ait olan kız ve erkek yetimhanelerini tek bir kurum olarak değerlendirmiş olma ihtimaliyle birlikte, Ankara'da bahsedilen iki yetimhanenin dışında Amerikalılara ait başka bir yetimhanenin olma olasılığı da bulunmaktadır.

14 Yakın Doğu Yardım Komitesi 16 Eylül 1915 tarihinde "Ermenilere Yardım Komitesi" (Armenian Relief Committee) adı altında tehirci sevk edilen Ermenilere yardım etmek için kurulmuştur. Kasım 1915'de "Filistin ve Suriye Yardımı" (Palestine-Syrian Relief) ve "İran Yardımı" (Persian Relief) komiteleriyle birleşerek "Amerikan Suriyelilere ve Ermenilere Yardım Komitesi (American Committee For Armenian And Syrian Relief) ismini almıştır. Komitenin adı daha sonra Yakın Doğu Yardımı İçin Amerikan Yardım Komitesi (American Committee For Relief In The Near East) ve sonrasında da Yakın Doğu Yardım Komitesi (Near East Relief Committee) olarak değiştirilmiştir (Barton, 1930, ss. 4-7; Gencer, 2006, ss. 45-46).

Ermeni Katolik Patrikhanesine gönderdiği rapor sonucu cemaatin 400 kişiden oluştuğu ve rahiplerin temel ihtiyaçlarındaki eksikliklerin bu transfer isteğine neden olduğu anlaşılmasıyla Rahip Çarıklıyan'ın isteği reddedilmiştir. 1921'de Marhasa Sayeğyan'ın istifası üzerine Patrik Vekili seçilen Trabzon Episkoposu Marhasa Hovhannes (Jean) Nazlıyan, rahiplerin maddi sıkıntılarını ortadan kaldırmak için Ankara Ermeni Katolik Cemaati Mütevelli Heyetine ihtarda bulunması üzerine Aralık'ta Rahip Torbacıyan ve Rahip Çarıklıyan'a aylık cüzi miktarda bir maaş bağlanmıştır (Naslian, 2008, ss. 177-178; Lacombe, 1921, s. 481).

Aynı sene Fransız Assompsiyonist Rahip Ludovic Marseille, Ankara Latin Katolik Cemaati'nin Noel yortusu için Eskişehir'den Ankara'ya gelmiştir. Şehirde ayini gerçekleştirebilecekleri kendilerine ait başka bir kilise olmadığından, Ermeni Katolik Cemaati'ne ait mezarlıktaki şapelde Noel yortusunu kutlamışlardır. Yapılan ayin sonrasında yaklaşık 500 kişilik Latin Katolik Cemaat, Rahip Ludovic'in Ankara'da kalmasını talep etmiştir. Rahip Ludovic Marseille, 1891'den beri Fransız Assompsiyonist ve Oblat misyonerlerin merkezlerinden biri olan Eskişehir'deki Sainte-Croix Kilisesi ve onlar tarafından idare edilen üç okulun, 1 Eylül 1922'de geri çekilen Yunan ordusu tarafından yakılmasından dolayı bu talebe olumlu bakmıştır. Ankara'ya yerleşeceği güne kadar, tarikatlarına bağlı olan, 250 x 350 km'lik bir alanın içerisinde kalan Bilecik, Kütahya, Afyon ve Ankara gibi merkezlere ziyaretlerde bulunarak, burada bulunan Hristiyanların dini vecibelerini yerine getirmelerini sağlamıştır. Bu dönemde tüm Assompsiyonist okullarının geleceği Ankara Hükümeti tarafından tayin edildiğinden, Eskişehir misyonunu Ankara'ya transfer etmeye çalışmıştır. 1925 yılında, Temmuz 1923'te ikinci kez görevlendirildiği Eskişehir'deki 50 kişilik cemaatini geride bırakarak, temelli olarak Ankara'ya, Albay Mougın'ın yanına yerleşmiştir. Eylül 1925'te Türkiye'nin laikleşme girişimleri kapsamında misyonerlerin sınır dışı edilmesi kararının alınmasıyla, Rahip Ludovic'in de ülkeyi terk etmesi istenmiştir. Ancak Fransa Büyükelçisi Albert Sarraut'nun devreye girmesiyle Rahip Ludo-

vic, Büyükelçi'nin şahsi günah çıkarma papazı unvanını alarak Türkiye'de ikâmet etme hakkını kazanmıştır. 30 Mayıs 1926'da İstanbul Apostolik Delegasyonu ona Fransız sefreti papazı payesi verince, Ludovic Ankara ve çevresindeki (Eskişehir, Kayseri, Kütahya) Latin misyonun şefi durumuna yükselmiştir (Aydın, 2012, ss. 23-24). Böylelikle Latin Katolik bir rahibe kavuşan Ankara Hristiyanları, 1928 yılına kadar bazen Rahip Gığmes Torbacıyan tarafından, bazen de Rahip Ludovic Marseille tarafından Ermeni Katolik Şapelinde yapılan törenlere (düğün¹⁵, vaftiz¹⁶ ve cenaze) ve pazar ayinlerine katılmışlardır. 25 Eylül 1926'dan itibaren Eskişehir'de kalan Latin Katolik Cemaat de şehirde kayıplarını defnedecek mezarlıkları bulunmadığından, cenaze törenleri için Ankara'ya gelerek buradaki Ermeni Katolik Mezarlığını ve Şapelini kullanmaya başlamışlardır (Jacob, 2000, s. 250).

10 Mayıs 1926'da Torbacıyan İstanbul'a yazdığı mektupta cemaat kurumlarının güncel durumu ile ilgili şu bilgileri vermektedir:

Mezarlıktaki şapeli şehrin merkezine transfer etmenin imkânı yok; bu durumdan çok önemli olan mezarlık arsasının mülkiyetini muhafaza etmek için yararlanıyoruz.... Şapelin çok güzel sunakları var, duvarlar sağlam; onu ziyaret eden imanlıların sayısı 700'e ulaşıyor. Akarlar, son zamanlarda olan bir yangında büyük ölçüde harap oldular. Sadece birkaç dükkân kaldı. Bunların yıllık meblağından kâğıt para olarak 2000 Türk lirası toplayabiliriz. Buna 150 Türk lirası günlük hasılat da ekleyebiliriz. Her şey bir yönetim kurulu tarafından idare ediliyor, danışmadan hiçbir şeye teşebbüs etmiyoruz ve hesaplar sekreter tarafından düzenli tutuluyor (Naslian, 2008, ss. 179-180).

1928 yılında Roma'da yapılan Katolik Ermeni Episkopoları toplantısında Patriklik makamının Lübnan'a taşınmasına karar verilmiş ve Doğu Katolik Kiliseleri Dairesininin 28 Haziran 1928 tarihli kararnamesiyle İstanbul Ermeni Katolik Patrikliği sıradan bir Başepiskoposluğa dönüştürülmüştür (Tcholakian, 1998, s. 18). Bu nakil esnasında Rahip Torbacıyan ve Rahip Çarıklıyan'ın da aralarında bulunduğu Anadolu'daki tüm Ermeni Kato-

15 "Missio Sanctae Crucis tatum augustianorum al assumption Eski- Chehir. Asia Minor, Ancyrae. liber matrimonium" adıyla tutulan Ankara Latin Katolik evliliklerinin bulunduğu kayıt defterinde 1924-1928 yılları arasında Ermeni Katolik Şapelinde gerçekleştirilen toplam on üç Latin Katolik düğününün yapıldığı anlaşılmaktadır.

16 "Missio Sanctae Crucis tatum augustianorum al assumption Eski- Chehir. Asia Minor, Ancyrae. liber baptizatorum" adıyla tutulan Ankara Latin Katolik çocuklarının vaftizlerinin bulunduğu kayıt defterinde 1926-1928 yılları arasında Ermeni Katolik Şapelinde toplam kırk üç Latin Katolığın vaftizinin yapıldığı anlaşılmaktadır.

lik rahipler İstanbul'a davet edilmiştir. Burada onlara Ankara'da verdikleri hizmetlerinin karşılığında birbirinin aynısı olan iki büyük haç hediye edilmiştir.¹⁷ Bahsi geçen haçlardan Çarıklıyan'a ait olanı gören İstanbul Ermeni Katolik Başepiskoposluğu Başdiakonu Hagop Minasyan'ın tasviriyile bu haç:

Epeyi büyükçeydi, tam ortasında mor renkte bir taşı vardı ve etrafı da yuvarlak süslemeliydi bu şekilde (tasvir ettiği haçı birebir boyutlarında çizer). Yani bir yerde resmini görsem işte budur derim. Sarı renkte olduğunu biliyorum, belki yaldızlıydı. Hep elinde tuttuğu için ayinlerde yabancı değildi bana (Hagop Minasyan, Kişisel iletişim, 04 Kasım 2019).

Ekim 1928'de, 1916 yangınında kullanılamaz hâle gelen Aziz Klement (Saint-Clement) Fransız Koleji'nin arsası üzerine Fransız Büyükelçiliği ve birinci katına da Azize Tereza (Sainte-Therese) Latin Katolik Şapeli inşa edilmiştir. Azize Tereza Şapeli, 3 Şubat 1929'da Rahip Ludovic Marseille'nin takdisiyle kutsanmış ve ilk ayin Fransızca olarak yapılmıştır. Böylece, ağırlığı Macarlardan oluşan Latin Katolik Cemaat, Ermeni Katolik Şapeline gitmeyi bırakarak yapılan yeni kilisedeki ayinlere iştirak etmeye başlamıştır. Fakat vefat eden Latinlerin gömüleceği kendilerine ait bir alanları olmadığından, cenaze işleri ve cemaatler arasında nadiren yaşanan karma evlilikler¹⁸ için Ermeni Katolik Şapelini kullanmaya devam etmişlerdir (Jacob, 2000, s. 261).

Azize Tereza Latin Katolik Şapelinin yapıldığı sene, Bakanlar Kurulu kararıyla başkent Ankara'nın yeniden yapılandırılması amacıyla yürütülen projeler kapsamına giren mezarlık kompleksine, 125-150 kişinin okuyabileceği bir okul yapılmasına karar verilmiştir. Böylelikle kompleks dahilindeki yapıların bulunmadığı mezarlığın güney kanadı, Tapu-Kadastro ve Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından istimlak edilerek, Ermeni Katolik Cemaatine ait arsa 3214 m²'ye (Şekil 17) düşürülmüştür. İstimlak edilen mezarlığın güney kanadına, 1927'de Maarif Vekâleti tarafından Ankara'da modern okul yapımı için Türkiye'ye çağırılan danışman Mimar Ernst Arnold Egli'nin tasarımını yaptığı Ankara'nın ilk Ticaret Mektebinin¹⁹ inşaatına (Şekil 18) başlanmıştır. Okulun inşaatı 1930 yılında tamamlanmış ve öğretim hayatına başlamıştır (Alpagut, 2012, s. 117).

Nisan 1929'da Rahip Krikor Çarıklıyan'ın İstanbul'a giderek *Surp Hovhan Vosgeperan* Kilisesinde görev başlamasıyla Ankara'daki Ermeni Katolik Cemaatinin tüm sorumluluğu Rahip Gıgmes Torbacıyan tarafından üstlenilmiştir (Չոլակյան [Çolakyan], 2013, s. 57; Տեղբուկ Միլրուկույց Անիմաթ [Dedrag Mıgırdelots Ankara], 1915-1933, ss. 8, 26-28). Fakat bu süreç uzun sürmemiş ve Rahip Gıgmes Torbacıyan'ın 17 Ağustos 1933'de²⁰ günümüzde Şan Sokak 10 numaraya denk gelen Türk Kızılayı şubesinin bulunduğu evinde,²¹ altmış iki yaşında vefat²² etmesiyle Ankara Ermeni Katolik Episkoposluğu makamı boş kalmıştır. Torbacıyan'ın cenaze merasimi

17 04 Kasım 2019'da Hagop Minasyan'la yapılan görüşmede, Minasyan bu konuyu şu şekilde aktarmıştır: "1928 yılında Ermeni Katolik Patriği burasını (İstanbul) terk ediyor ve Lübnan'a taşındığı gibi burası Türkiye'deki Ermeni Katoliklerin Başepiskoposluğu orunu altında ruhani reisliğe dönüşüyor. Böyle olduğu gibi Torbacıyan ve Çarıklıyan Rahipler Ankara'dan buraya çağırılıyor. Onların da morali bozulmasın ve yaptıkları ödüllendirilsin diye iki tane birbiriyle aynı ve büyük ölçüde lüks, güzel haçlar yaptırılıyor ve onlara hediye ediliyor. O haçlardan bir tanesi ki Çarıklıyan'ındı. Kendisi artık yaşlı olduğu için beraber taşıyıyordu onu Vosgeperan Kilisesinin dolabına bırakmıştı. Birde eski bir cübbesi vardı orada dururdu. Ne zaman bir düşün cenaze varsa kız kardeşi onu götürürdü onu kolundan tutarak, giydirirdik, ayini kıları yine bırakır giderdi. Yaşlandığı zaman artık pek dışarı çıkamıyordu ben onun ziyaretine gidiyordum Samatya kilisesine. Kilisenin yanındaki binanın üst katında oturuyorlardı. Çaylar kahveler konuşmalar. Ankaralı usulü konuşmalar. Çarıklıyan benle Ermenice konuşurdu da kız kardeşi anlamadığı için hep Türkçe konuşurduk. Bir gün Hagop dedi. Benim dedi Vosgeperan'da bir haçım var biliyorsun. Evet dedim. Sana emir veriyorum git Vartabede söyle o haçı ben sana hediye ediyorum. Git alıver dedi. Ben haçı sana veriyorum dedi. Der Boğos Vartabede dedim böyle böyle diyor. Baktım vermediler. Aradan zaman geçti Hagop sana demiştim haçı aldın mı? Dedim alamadım. Söyle sana versinler. Yine gittim söyledim haçı bana verilmedi. Beklerdim, umardım ki bu haç şu anda müzede olsaydı ama müzede de yok."

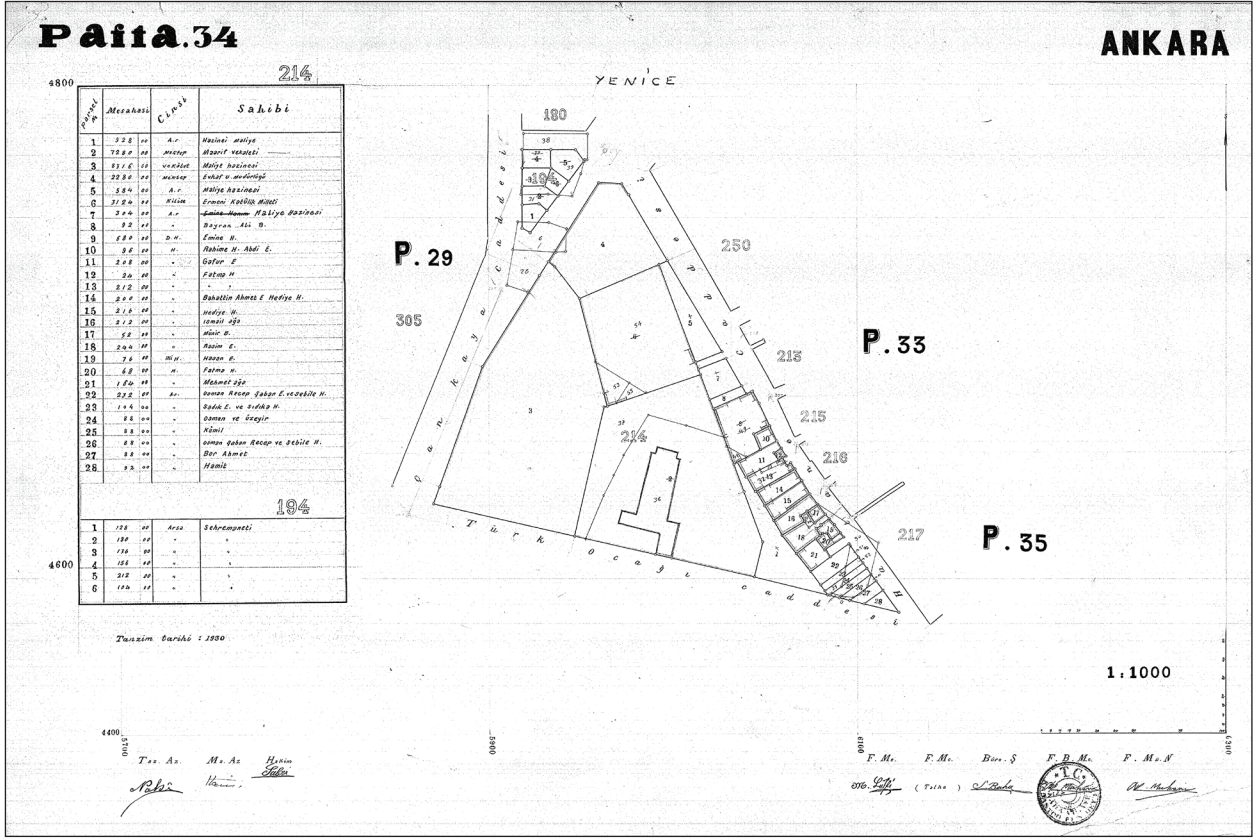
18 "Missio Sanctae Crucis tatum augustianorum al assumption Eski- Chehir. Asia Minor, Ancyrae. liber matrimonium" adıyla tutulan Ankara Latin Katolik evliliklerinin bulunduğu kayıt defterinde 1928-1930 yılları arasında Ermeni Katolik Şapelinde gerçekleştirilen toplam üç karma evliliğin yapıldığı anlaşılmaktadır.

19 Ankara Ticaret Mektebi binası günümüzde Ankara Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi adıyla öğretime devam etmektedir.

20 "Missio Sanctae Crucis tatum augustianorum al assumption Eski- Chehir. Asia Minor, Ancyrae. liber defunctorum" defterinde Torbacıyan'ın ölüm tarihi 10 Ağustos 1933 olarak verilmiştir.

21 Mari Lena Bıyıklı'ya (İlkaydın) eşi Jerfi Gıgmes (Kleman) Bıyıklı ve kayınvalidesi Matit Bıyıklı (Torbacıyan) tarafından aktarıldığı üzere Gıgmes Torbacıyan bu adreste vefat etmiştir.

22 Kevork Hancı "Ankaralı Ermeni- Katolikler" adlı çalışmasında Rahip Gıgmes Torbacıyan'ın 1938'de Ankara'dan ayrıldığını, Jean Naslian ise 1927'de öldüğünü kaydetmiş olsa da Azize Tereza Latin Katolik Kilisesi arşivlerindeki kayıtlar ve Torbacıyan'ın Şişli Ermeni Katolik Kabristanındaki mezarındaki tarihler incelendiğinde Ankara'nın son Ermeni Katolik rahibinin 1933 senesinde vefat ettiği görülmektedir. Bununla birlikte mezar taşında doğum tarih olan 1871 yerine nüfusa kaydedildiği 1873 yılı kaydedilmiştir (Տեղբուկ Միլրուկույց Անիմաթ [Dedrag Mıgırdelots Ankara], 1830-1910, s. 142).

Şekil 17. Mezarlık kompleksini ve kompleksin güney kanadına inşa edilen Ticaret Mektebini gösteren 1930 yılına ait kadastro planı.

Kaynak: Gökçe Günel Arşivi.

Şekil 18. 1930- 1947 yılları arasında fotoğraflanan Ticaret Mektebi.
Kaynak: Avedis Aydınyan Koleksiyonu.

Latin Kilisesi Rahibi Ludovic Marseille'nin riyasetinde Ankara Ermeni Katolik Şapelinde gerçekleştirilmiş olup bedeni, gömülmek üzere İstanbul'a gönderilmiştir (Missio Sanctae Crucis tatum augustianorum al assumption Eski- Chehir. Asia Minor, Ancyrae. liber defunctorum, 1925, s. 32). Naaşı 25 Ağustos'ta Sakızağacı'ndaki *Surp Asdvadzadzin* (Meryem Ana) Ermeni Katolik Kilisesi'nde Rahip Krikor Çarıklıyan tarafından kaldırılarak, Ermeni Katolik ruhbanları ve birçok Ankaralının da katılımıyla Şişli Ermeni Katolik Kabristanındaki ruhanilere tahsis edilen bölüme defnedilmiştir (Şişli Ermeni Katolik Kabristanı Cenaze Kayıt Defteri, 1920-1947, s. 29). Mezar taşının (Şekil 19) üzerine Ermenice ve Fransızca olacak şekilde “*Burada Ankara Ermeni Katolik Cemaati Episkopos Vekili Saygıdeğer Rahip Giğmes Torbacıyan yatıyor*” (Աստ Հանգչի Գեղարգելի Կղեմէս Վրդ. Թորպաճեան Արամազնորդախն Տեղապահ Կարդիլի Հայ Հասարակութեան Անգարայի/ Ci Git Pere G. Torbadjian-Evêque Chef de la Communauté Chatolique Armenienne d'Ankara) yazılmıştır.

Torbacıyan'ın vefatıyla Ankara Ermeni Katolik Cemaati, yeni bir rahip görevlendirilmediğinden Fransız Büyükelçiliği bünyesinde bulunan Azize Tereza Şapelinde yapılan Latin ayinlerine iştirak etmeye başlamıştır. Vaftiz, düğün ve diğer Hristiyan bayramlarında Azize Tereza Şapeline giden tüm Ankaralı Hristiyan cemaatler, cenaze törenleri²³ için mezarlığa daha yakın olması dolayısıyla Ermeni Katolik Şapelini tercih etmiştir. Azize Tereza Şapeli Rahibi Ludovic Marseille tarafından Ermeni Katolik Şapelinde yapılan bu törenler, 1933'de daha inşaatı tamamlanmamış olan Cebeci Asri Mezarlığının Hristiyan inancına mensup kişilerin naaşlarının buraya defnedilmesi hususunda müsaade etmesiyle giderek azalmaya başlamıştır (Missio Sanctae Crucis tatum augustianorum al assumption Eski- Chehir. Asia Minor, Ancyrae. liber defunctorum, 1925, ss. 1-70).

Şekil 19. Rahip Giğmes Torbacıyan'ın kabri.
Fotoğraf: Avedis Aydınyan, 2019.

İstanbul Ermeni Katolik Başepiskoposluğu Başdiakonu Hagop Minasyan'ın Ankaralı Jak Bıyıklı'yla (1928-1995) yaptığı görüşmelerden²⁴ bize aktardığına göre Mustafa Kemal Paşa, Torbacıyan'ın vefatından sonra mezarlığın şehrin tam ortasında kalmasından dolayı Ankara Ermeni Katolik Cemaatinden mezarlıklarını ve şapellerini devlet

23 “Missio Sanctae Crucis tatum augustianorum al assumption Eski- Chehir. Asia Minor, Ancyrae. liber defunctorum” adıyla Ankara Latin Katolik ölümünün kaydının tutulduğu defterde 1924-1935 yılları arasında Ermeni Katolik Şapelinde gerçekleştirilen toplam 91 Latin Katolik cenazesi yapıldığı anlaşılmaktadır.

24 04 Kasım 2019'da Hagop Minasyan'la yapılan görüşmede, Minasyan bu konuyu şu şekilde aktarmıştır: “Ne zaman Mustafa Kemal için başında artık, Ankara üzerinde Mustafa Kemal bazı planlar düşünüyor ilerisi için orasını başkent yapacak çünkü. Ancak tüm Hristiyan kiliseleri mezarlıkları birinci dünya savaşı sonrasında yok oldukları için kala kala Ermeni Katolik Mezarlığı ve Ermeni Katolik Mezarlığı'nın küçük şapeli. Mustafa Kemal düşünmüş ki tam şehrin ortasına düşüyor bu. Yeni Ankara'nın kuruluşunda bir engeldir. Ama Mustafa Kemal düşünmüş ki, Jak Beyin babasının (Karlo Bıyıklıyan/Bıyıklı) anlattığına göre, tabi ve Jak'ın da bana aktardığına göre diyorum. Ankara'nın o zaman dışında iki üç yer belirlemiş Mustafa Kemal ki mezarlıklar devlet tarafından oraya taşınacak oraya da yeni bir kilise inşaatı yapılacak Ermeni Katolikler için. Ancak haber gönderiyor Mustafa Kemal ki Ermeni Katolik Cemaati bir heyet oluştursun ve kendileriyle temasa geçsin ki bu işi halletsinler. Ama o heyet bir türlü oluşmuyor otomatikman mezar da gidiyor kilisede tarihe karışıyor..... Tabi bunlar Torbacıyan'ın vefatından sonradır.”

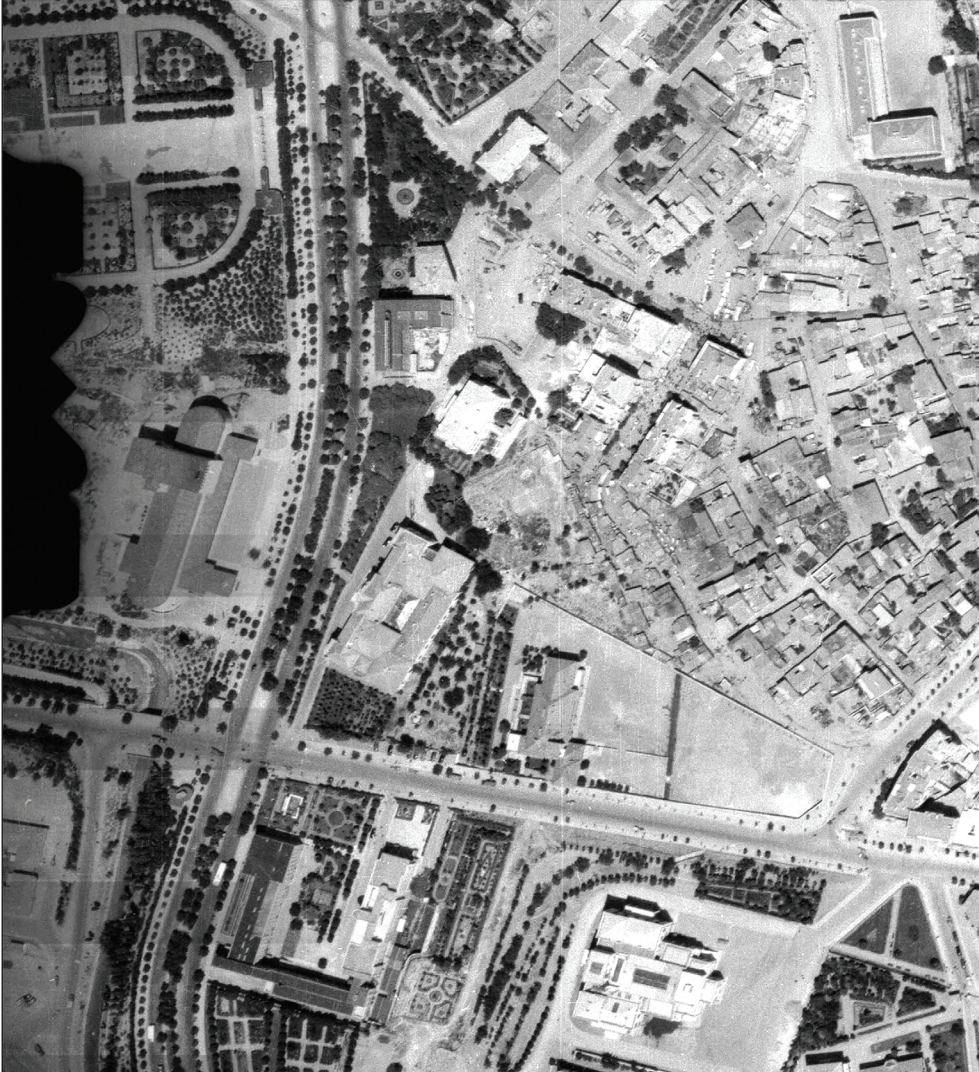

Şekil 20. 1946 yılında çekilmiş Ankara Ermeni Katolik Mezarlığı'na ait hava fotoğrafı.

Kaynak: T. C. Milli Savunma Bakanlığı Harita Genel Müdürlüğü Arşivi.

tarafından gösterilen yerlerden birine taşmaları için görüleceği bir heyet oluşturmalarını istemiştir. Ancak istenen heyet oluşturulmamış, böylelikle Ermeni Katolik Cemaati için düşünülen yeni özerk mezarlık ve cemaate ait yeni yapılacak kilise projesi uygulanamamıştır.

1935 yılında Cebeci Asri Mezarlığı'nın resmen açılmasıyla, Ermeni Katolik Mezarlığı'na olan ihtiyaç tamamen ortadan kalktığından Ankara Katoliklerinin cenazeleri Azize Tereza Şapelinden kaldırılarak doğrudan Asri Mezarlığa defnedilmeye başlamıştır (Kor, 2013, s. 62). Böylelikle mevcut işlevini yitiren Ermeni Katolik Şapelinin faaliyetlerine son verilmiştir. On iki yıl boyunca atıl vaziyette varlığını sürdüren mezarlığın (Şekil 20 ve Şekil 21) 1947 yılında Cebeci Asri Mezarlığı'nın Hristiyanlar

Şekil 21. 1948 yılında çekilmiş Ankara Ermeni Katolik Mezarlığı'na ait hava fotoğrafı.

Kaynak: T. C. Milli Savunma Bakanlığı Harita Genel Müdürlüğü Arşivi.

için ayrılan bölümüne aktarılmasına karar verilmiş ve naaşlara ait kemiklerin tasfiyesi esnasında Ermeni Katolik Cemaati'ne ait son ibadethane de yıkılmıştır (Hancı, 1995, s. 35).

Sonuç

1829'da veya daha öncesinde, Ermeni Katolik Kilisesi'nin resmen Osmanlı Devleti tarafından tanınmadığı bir dönemde Ermeni Apostolik Mezarlığı içerisine inşa edildiği anlaşılan Ermeni Katolik Şapeli, Ankara'da Osmanlı döneminde yapılmış ve 1916 yangınından kurtularak Cumhuriyetin ilanından sonra da kullanılmaya devam edilebilmiş tek kilisedir. Çalışma içinde de belirtildiği gibi dönem fotoğrafları ve haritalar, mezarlığın ve içindeki yapıların kent içindeki konumlarını belirtmekle birlikte yapıların cephe özelliklerini ve tarihsel süreç içerisindeki değişimlerini göstermesi bakımından oldukça değerlidir. Şapelin ön cephesinde, girişin iki yanında bulunan kitabelerin bulunduğu fotoğraf sayesinde, şapelin Garabed Ağa Tıngıryan ve Hacı Ohannes Ağa tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle Ankara'da var olduğunu bildiğimiz çoğu kilisenin cephe, konum ve tarihçesinin dahi bilinmediğini göz önünde bulundurursak, şapelin dış cephesindeki isimler Ankara Hristiyanları ve kent tarihi çalışanlar açısından oldukça önemlidir.

1933 yılında Ermeni Katolik Cemaatinin son rahibi olan Episkopos Vekili Gığmes Torbacıyan'ın vefatıyla kullanımını azalan ve 1935'de terkedilen mezarlık kompleksinin, 1947'de tamamen yıkılmasıyla, Roma döneminden itibaren Ankara'nın kültürel bir parçası olan Ermeni halkına ait son dinî yapı ne yazık ki günümüze gelememiştir. 1850 yılından itibaren Ankara'da bir Episkoposluk makamı oluşturan Ermeni Katolik Cemaati'ne 1933'den itibaren Ermeni Katolik bir rahip gönderilmediğinden, cemaat ibadetlerini Fransız rahiplerin önderliğinde icra etmeye başlamıştır (Pisani, 1900, s. 16). Böylece bugün çoğunluğu şehrin başkent olmasıyla birlikte civar bölgelerden göçen Apostolik Ermeniler ile yerli Ermeni Katoliklerin evlenmeleriyle oluşan 150 kişilik karma cemaat, diğer Hristiyan topluluklar (Süryani Kadim, Latin Katolik, vs.) ile birlikte Fransız hükümetine bağlı olan Azize Tereza Şapelinde ve Fransız rahiplerce yapılan Latin ayinlerine katılmaya devam etmektedir.

Teşekkür

Bu makalenin yazım sürecinde, değerli bilgi ve koleksiyonlarını benimle paylaşan başta Erman Tamur olmak üzere Jerar Tanju Panosoğlu ve Gökçe Günel'e, çalışmam

boyunca ulaşamadığım kaynakları ulaştırabilen Vaghars-hag Seropyan, Serdar Korucu ve Narod Minasyan'a, güncel hava fotoğrafları üzerine mezarlık kompleksinin aktarılmasında bana yardımcı olan Mehmet Sehil'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca zaman ayırıp bana bugüne dek kaleme alınmamış birçok bilgiyi aktaran Hagop Minasyan'a, makalenin düzenleme ve yayın sürecinde emeği geçen Elmon Karsarvanyan Hançer, Mehtap Türkyılmaz ve Alev Ayaokur'a, Ankara'nın son Ermeni Katolik Rahibi Torbacıyan'ın üzerine çalışmaya başlamama vesile olan Rahmetli Gığmes (Kleman) Jerfi Bıyıklı'ya sevgi ve saygılarımı sunarım.

Kaynakça

- Alpagut, L. (2012). *Cumhuriyetin mimarı Ernst Arnold Egli*. İstanbul: Boyut Yayıncılık.
- Ankara Ermeni Katolik Şapeli önünde Rahip Gığmes Torbacıyan tarafından gerçekleştirilen cenaze töreni [Fotoğraf]. (1927). Jerar Tanju Panosoğlu Koleksiyonu.
- Ankara Yerleşim Haritası [Harita]. (1924). Avedis Aydınyan Koleksiyonu.
- Aydınoglu Rahip Andon'un Emval-i Metruke Kanununca kaybettiklerini alması için biraderi Aydınoglu Boğos'a verdiği vekâlet [doküman]. (1919). *Avedis Aydınyan Koleksiyonu* (AAK.20.02.doc.01).
- Aydınyan Agop'un pederi Aydınyan Boğos'a ve biraderi Aydınyan Kırkor'a yazdığı Ermeni alfabeli Türkçe mektup [manuscript]. (1920). *Avedis Aydınyan Koleksiyonu* (Env. No. AAK.21.01.ms.01).
- Aydın, M. (2012). 1891-1924 yıllarında "Assomption'un Agustini" tarikatının Eskişehir merkezli misyonerlik faaliyetleri, *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 7(14), 9-26.
- Bahaban, G. (1976). *Une page sur mille du témoignage chrétien d'un peuple*. Venise: Imprimerie Saint-Lazare.
- Barton, J. L. (1930). *Story of Near East Reliéf, 1915-1930*. New York: The Macmillian Company.
- Bayur, Y. H. (1991). *Türk İnkılabı Tarihi, Cilt II, III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Bebiroğlu, M. (2008). *Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim nizamnameleri*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Beydilli, K. (1995). *Recognition of the Armenian Catholic community and the Church in the reign of Mahmud II.(1830)*. Cambridge: Harvard University.
- Bozkurt, G. (1996). *Alman-İngiliz belgelerinin ve siyasi gelişmelerin ışığı altında gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının hukuki durumu (1839-1914)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Çelik, H. (2008). Ermeni tehciri ve tehcirden dönen Ermenilerin iskân sorunu. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(16-17), 143-163.
- Dadyan, S. (2016). *Ermenilerin Katolikleşme süreci*. Marmara Üniversitesi web sitesinden erişildi: <http://turksandarmeni-ans.marmara.edu.tr>
- Develioğlu, F. (2003). Bânî, Muganni ve Murahhasa maddesi. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* içinde (ss. 70, 663, 684). Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Dilaçar, A. (1948). Ankara maddesi. *İnönü Ansiklopedisi* içinde (Cilt 1, s. 52). Ankara: MEB Yayınları.
- Ellison, G. (1923). *An English woman in Angora*. New York: E. P. Dutton And Company.
- Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri [DH.EUM.2.Şb]. (18/Ra/1336 [Hicri]). (Dosya No: 46, Gömlek No: 42.), T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul.
- Erdoğan, D. İ. (2017). American Board of Commissioners for Foreign Mission (ABCFM) Near East Relief'e Amerikan Misyonerlerinin Anadolu'daki Faaliyetleri, *Belgi Dergisi*, 14(2), 552-566.
- Ermeni Katolik Mezarlığı içerisinde çekilen mezarlığın Kuzeydoğu girişi, duvarı ve idare binasının görünümü [Fotoğraf]. (1927). Erman Tamur Koleksiyonu, Ankara
- Ermeni Katolik Mezarlığı kompleksinin genel görünümü [Fotoğraf]. (1927). Erman Tamur Koleksiyonu, Ankara.
- Esin, T. ve Etöz, Z. (2015). *1916 Ankara yangını felaketin mantığı*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Eyice, S. (1971). Ankara'nın eski bir resmi. *Atatürk Konferansları* içinde (ss. 61-113). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Fraze, C. A. (2009). *Katolikler ve Sultanlar*. İstanbul: Küre Yayınları.
- Gencer, F. (2006). *Ermeni Soykırım tezinin oluşum sürecinde Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi*. İstanbul: Alternatif Düşünce Yayınevi.
- Gülekli, N. C. (1948). *Ankara, Tarih -Arkeoloji*. Ankara: Doğu Matbaası.
- Güllü, R. E. (2018). *Türkiye'de Gayrimüslimlerin yönetimi, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Halaçoğlu, Y. (2014). Çarpıtılan Tarih: Ermeni soykırım iddiaları. *Yeni Türkiye*, 60, 1-11.
- Hancı, K. (1995). Ankaralı Ermeni- Katolikler. *Birikim*, 73, 35-36.
- Hariciye Nezareti Siyasi Kısmı Belgeleri [HR.SYS.]. (16/Ş/1335 [Hicri]). (Dosya No: 2884, Gömlek No: 47.), T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul.
- Hofman, H. A. (2014). A preliminary visual assessment of the Near East Relief posters. *Journal of the Society for Armenian Studies*, 23, 113-136.
- İdâre-i Umumiye Belgeleri [DH.İ.UM.EK.]. (5/Ş/1337 [Hicri]). (Dosya No: 51, Gömlek No: 25.), T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul.
- İşçen, İ. Y. (2019). *Osmanlı döneminde Ankara'nın mahalle çeşmeleri*. Ankara: Cadde Anafartalar Kuyumcuları Yayınları.
- Jacob, X. (2000). L'Assomption en Turquie. *L'Aventure missionnaire Assomptionniste (Actes du colloque d'histoire du 150e anniversaire de la congrégation des Augustins de l'Assomption)*, 241-320.
- Karaca, Z. (2008). *İstanbul'da Tanzimat öncesi Rum Ortodoks kiliseleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karakoç, S. (2006). *Külliyat-ı Kavanin*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kasabadan Başkente, Başkentten Metropole Ankara, 2. Film, Bölüm 1* [Belgesel]. (2011). Özen, S. ve Duranoğlu, H. M. (Yön.). Ankara: Ankara Büyükşehir Belediyesi/Nivan Yapım.
- Kazhdan, A. P. (1991). Semantron maddesi. *The Oxford Dictionary of Byzantium* içinde (Volume 3, s. 1868). New York: Oxford.
- Kevorkian, R. H. ve Paboudjian, P. B. (2012). *1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*. İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Kor, B. (2013). *Death, burial culture and spaces of memorialization: The case of Ankara Cebeci Cemetery*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Küleki, C. (2013). Toplumsal boyutlarıyla Osmanlı Devleti'nde Heterodoks Ermeniler (XIX. yüzyıl). *İstem Dergisi*, 11(21), 103-124.
- Lacombe, J. (1921). Chronique des eglises orientales. *Échos d'Orient*, 20, 481-500.
- Levi, M. (2020). *2019 Çalışma raporu*. İstanbul: Ünal Ofset.
- Manougyan, G. A. (1911). *Sketch of the Protestant church Angora, Galatia*. Boston: The Arakelyan Press.
- Missio Sanctae Crucis tatum augustianorum al assumption Eski- Chehir. Asia Minor, Ancyrae. liber baptizatorum [manuscript]. (1925). Azize Tereza Latin Katolik Kilisesi Arşivi, Ankara.
- Missio Sanctae Crucis tatum augustianorum al assumption Eski- Chehir. Asia Minor, Ancyrae. liber defunctorum [manuscript]. (1925). Azize Tereza Latin Katolik Kilisesi Arşivi, Ankara.
- Missio Sanctae Crucis tatum augustianorum al assumption Eski- Chehir. Asia Minor, Ancyrae. liber matrimonium [manuscript]. (1925). Azize Tereza Latin Katolik Kilisesi Arşivi, Ankara.
- Naslian, M. J. (2008). *Les mémoires de Mgr. Jean Naslian évêque de Trébizonde sur les événements politico-religieux en Proche-Orient de 1914 à 1928, volumes I et II*. Beyrouth: Patriarcat De Cilicie Des Arméniens Catholiques.

- Near East Relief Yardım Haritası [harita]. (1921, Şubat). *The New Near East*, s. 16-17.
- Nersessian, V. (1993). *Armenia*. Oxford, England: Clio Press.
- Özdemir, H., Halaçoğlu, Y., Turan, Ö. ve Çiçek, K. (2004) *Ermeniler: Sürgün ve göç*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özyiğit, Ö. (1990). Alaturka kiremidin oluşumu. *Sanat Tarihi Dergisi*, 5(5), 149-179.
- Pisani, P. (1900). *Le Catholicisme en Arménie*. Y.y.: Yayl. y.
- Poghosyan, V. (2014). Le chemin de croix parcours par un religieux Arménien. *Armenological Issues Bulletin II*. içinde (ss. 182- 195). Yerevan: Yerevan State University İnstitut For Armenian Studies.
- Rahip Gığmes (Cleman/ Clement) Torbacıyan [Fotoğraf]. (1930). Avedis Aydınıyan Koleksiyonu.
- Şemseddin Sami. (1317 [Hicri]). *Kâmûs-ı Türki*. Dersaadet: İkdâm Matbaası.
- Şifre Kalemî Belgeleri [DH.ŞFR.]. (1/Ra/1334 [Hicri]). (Dosya No: 60, Gömlek No: 242.), T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul.
- Şifre Kalemî Belgeleri [DH.ŞFR.]. (18/Ra/1336 [Hicri]). (Dosya No: 83, Gömlek No: 1.), T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul.
- Şişli Ermeni Katolik Kabristanı Cenaze Kayıt Defteri [manuscript]. (1920-1947). Şişli Ermeni Katolik Kabristanı Arşivi, İstanbul.
- Tamur, E. (2008). Amsterdam'da bir Ankara resmi. *Kebikeç*, 25, 385-409.
- Tcholakian, H. (1998). *L'église Arménienne Catholique en Turque*. İstanbul: Ohan Matbaacılık.
- Ticaret Mektebi [Fotoğraf]. (1933). Avedis Aydınıyan Koleksiyonu.
- Tournefort, M. P. (1717). *Relation d'une voyage du Levant II*. Paris: Imp. Royale.
- Türkan, A. (2012a). *Osmanlı papalık ilişkileri*. İstanbul: Kitabevi.
- Türkan, A. (2012b). İstanbul Ermenilerinin dini, toplumsal ve kurumsal problemleri: mezarlıklar sorunu (19. Yy). *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 21, 29-56.
- War Office [WO]. (3/Aralık/1919). (Dosya No: 158/933, Gömlek No: 5796 vol. I.), The National Archives (UK Archives), UK.
- Yenice Bölgesi Kadastro Haritası [Harita]. (1930). Gökçe Günel Arşivi.
- Էփրիկեան, Ն. Ս. [Eprigyan, H. S.] (1903). Պատկերազարդ Բնագրաբանական Բառարան, հտ. Ա. [Badgerazart Pnaşharhig Pararan, hador I]. Վեներտիկ: Ս. Ղազար [Venedik: Surp Ğazar].
- Չոլաքեան, Յ. [Çolakyan, H.]. (2013). Կենսագրական գիծեր Պոլսոյ Հայ Կարգիկէ եկեղեցականաց դասուն 1928-2013 [Gensagrağan kitzzer Bolso Hay Gatoğige yegeğetsaganats tasun 1928-2013] . Իսթանբուլ [İstanbul].
- Տեարակ Մկրտեւոյց Անֆարա [Dedrag Mıgırdelots Ankara] [manuscript]. (1830-1910). Türkiye Ermeni Katolik Başepiskoposluğu Arşivi, Իսթանբուլ [İstanbul].
- Տեարակ Մկրտեւոյց Անֆարա [Dedrag Mıgırdelots Ankara] [manuscript]. (1915-1933). Türkiye Ermeni Katolik Başepiskoposluğu Arşivi, Իսթանբուլ [İstanbul].

